

GESTA MŰHELY

„HALÁL A HÓBAN” – EGY KUDARCBA FULLADT TÖRÖK TÁMADÓ HADMŰVELET A
KAUKÁZUSONTÚLI TÉRSÉGBEN A 1914–1915-ÖS ÉV TELÉN: A SARIKAMIŞI CSATA*

(Függelék: *Visszapillantás és kitekintés I–IV.*)

Szlávik Gábor Tibor

Miskolci Egyetem BTK, Ókortörténeti, Muzeológiai és Művelődéstörténeti Tanszék
3515 Miskolc-Egyetemváros; gabor-szlavik@freemail.hu/gabor2012szlavik@gmail.com

Bevezetés

A Központi hatalmak oldalán hadba lépő Oszmán Birodalom szárazföldi haderejének első nagy támadására a kaukázusontúli térségben került sor, még az 1914–1915-ös év telén. A török offenzíva elsődleges célja az 1877–1878 között megvívott (tizedik) török–oroszlaborúban elveszített területek visszafoglalása volt. A tervezettnél korábban indított, a keleti fronton küzdő német és osztrák–magyar erők tehermentesítésére szolgáló támadást siker esetén tovább akarták fejleszteni Baku irányába. Bár az offenzívát a német Nagyvezérkar kérésére indították, a kaukázusontúli térségben állomásozó cári haderő ellen intézett téli török támadás megindulásától kezdve már az oszmán állam első emberének, a hadisikerekre vágyó Enver pasának saját háborúja volt. A haditerveket is Enver egyik közeli barátja és bizalmasa, Hafiz Hakkı bej, alezredes, majd a *Harmadik Oszmán Hadsereg* X. hadtestének új parancsnokaként ezredes, dolgozta ki. [2] Az Oszmán Birodalomba küldött, isztambuli székhelyű német katonai misszió tagjai csak csekély szerepet játszottak ennek a hadműveletnek a tervezésében. (A törökországi német katonai misszió vezetője, Otto Liman von Sanders kezdettől fogva ellenezte, míg az oszmán hadsereg de facto vezérkari főnöke, Friedrich Bronsart von Schellendorf – a német Nagyvezérkar és Enver pasa szándékainak megfelelően – mindvégig támogatta a kaukázusontúli térségben állomásozó cári csapatok ellen indított, téli török támadás gondolatát.) [3] Mivel kevesen voltak, az Oszmán Birodalomba küldött, isztambuli székhelyű német katonai misszió tagjai ugyancsak csekély szerepet játszhattak a Sarikamış–Kars főirányban meginduló hadművelet irányításában is.

Bár komoly szükség lett volna további, vezérkari szinten kiképzett német tisztokra a kaukázusi hadszíntéren meginduló harcok során, újabb tisztok küldésére nem volt lehetőség. Még átvezénylésekre sem. Az I. Világháborúba való török belépést követően ugyanis megszakadt a Központi hatalmak államterületeivel való vasúti – és tengeri – összeköttetés. Az isztambuli székhelyű német katonai misszió ezért csak a helyben rendelkezésre álló állomány keretein belül gondolkodhatott. Csak azokra, az 1913. évi török–német katonai szerződés értelmében az oszmán hadsereg tagjaivá lett német vezérkari tisztokra számíthattak, akiket – tényleges szolgálattételre, ám lényegében katonai tanácsadóként – már korábban a Harmadik Oszmán Hadsereg területére, a Kaukázusontúli térségbe vezényeltek. 1914 őszén a Harmadik Oszmán Hadsereg vezérkari főnöke, az emlékirat író Felix Guse is ezek közé tartozott. [4] Két kivételtől (az Enver pasa bizalmasának, és mindenkori tervei feltétlen támogatójának számító Friedrich Bronsart von Schellendorf, valamint Otto von Feldmann személyétől) eltekintve, a kaukázusontúli frontra küldött kis számú német katonai tanácsadó a hadművelet tényleges vezetésére sem igen gyakorolhatott érdemleges hatást. A háborúnak ez a szakasza, az első fázisában Sarikamış városának, majd Kars erődjének és városának elfoglalását célul kitűző offenzív hadművelet ezért alapvetően a török vezérkar háborúja volt. [5] Ennek megfelelően a kellően elő nem készített és rosszul vezetett, nehéz terepen és kedvezőtlen időjárási viszonyok közepette kibontakoztatott támadás hatalmas véráldozattal járt. A vereséget követő visszavonulás pedig mindinkább katasztrófává fajult. A téli ruházat és a kellő mértékű élelmezés hiányában a Harmadik Oszmán Hadsereg több tízezer katonája

fagyott meg Sarikamış térségében, miután a várost övező fennsíkon, és a város körül húzódó magashegységben beköszöntött az 1914–1915-ös év szokatlanul kemény tele. [6] A tomboló hóviharban vagy a szünni nem akaró, három, de akár hét napon át is tartó havazásban, valamint az ezekhez társuló mínusz 25–30 Celsius-fokos, de olykor a mínusz 40 Celsius-fokot is elérő hidegben, végül csaknem egy teljes hadsereg veszett oda, és ezt nemzeti tragédiaként élte meg a török közvélemény. A veszteség valós mértékét mutatja, hogy a ma élő törökök körében is sarikamışı tragédia (*Sarikamış faciası*) néven őrizte meg a kollektív emlékezet a Harmadik Oszmán Hadsereg hadra fogható erőinek szinte teljes megsemmisülésével végződő (1914. december 22. és 1915. január 17. között megvívott) sarikamışı csatát.

*

Nem sokkal a német vezetés alá került Oszmán Flotta a fekete-tengeri orosz kikötők ellen intézett, rajtaütésszerű támadása után (amely egy tervbe vett, ám végül még a tervezés stádiumában elvetett dél-

oroszoszági partra szállás része volt¹), a kaukázusontúli térségben került sor a török–német katonai együttműködés hatékonyságának már háborús körülmények között történő kipróbálására. Közkeletű vélekedés szerint a Kaukázusontúli hadszíntéren vívott küzdelem első szakasza Enver pasa saját háborúja volt, aki a német hadvezetés szándékai ellenére indított offenzívát, előtte pedig az isztambuli német katonai missziót vezető tisztek tanácsaival ellentétesen tervezte meg a hadműveletet. A török–német katonai együttműködés tükrében szemlélve ezt a dolgot, így erről nem lenne sok mondanivalónk. A valóság azonban ettől némileg eltérő képet mutatott.

Az előzmények: az Erzurum irányába indított orosz támadás

A Kaukázusontúli térségében vívott harcok² azzal kezdődtek, hogy 1914. november 2-án hajnalban,³ egy nappal a cári kormány hivatalos hadüzenetének Isztambulba való megérkezése előtt, a már korábban a határ közelében koncentrált orosz erők⁴ átlépték a török–orosz határt, és gyors támadást indítottak Eleşkirt, illetve Horasan– Köprüköy–

* Jelen tanulmány alapjául egy korábbi konferencia-előadásom szolgált. Vetített képanyaggal kísért előadásom 2015. december 2-án hangzott el Miskolcon, a ME-BTK Történettudományi Intézete által rendezett I. világháborús emlékkonferencia-sorozat részeként. Az emlékkonferencia-sorozat második része az alábbi címet viselte: „Égi lovagok, gépszörnyek, sárkatonák... (Megrendezésére ismét magam vállalkoztam, ezúttal azonban már kollégám, Dr. habil. Tóza Rigó Attila – akkor egyetemi adjunktus, jelenleg – egyetemi docens úr is komoly segítséget nyújtott a konferencia lebonyolításában, illetve szervezésében.) Itt közölt tanulmányom egyben egy hamarosan megjelentetni kívánt könyv része is. Már elkészült munkám az alábbi címet viseli: *Sas és félhold: német katonai tanácsadók és harcoló német egységek az Oszmán Birodalom frontjain (1914–1918)*.

¹ Ez utóbbihoz l. Wolfdieter Bihl, *Das im Herbst 1914 geplante Schwarzmeer-Unternehmen der Mittelmächte, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, [N. F.] Bd. 14, H. 3 (September 1966), 362–366.

² A kaukázusontúli térségben folytatott egyes hadműveletek, ill. hadműveleti fázisok többnyire részletes elemzését adva l. külön. ezekhez W. E. D. Allen – P. Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828–1921*, Cambridge 2010 (1953); 221–497 skk (Book IV.: *The Caucasian Campaigns of World War I, 1914–18*); 221 skk; a továbbiakban Allen–Muratoff (1953), valamint M. Larcher, *La guerre turque dans la guerre mondiale*, Paris 1926; a továbbiakban Larcher, *La guerre turque* (1926); külön. 69 skk. és passim. Az események cselekvő részeként mutatja be a Kaukázusontúli fronton végbement harci cselekményeket, így az 1914–1915. év telén folyó harcokat is a porosz hadsereg őrnagya, F. Guse, aki – az oszmán hadseregbe átvett német katonatisztként (török alezredeként, majd ezredeként), kis megszakítással három és fél éven át – a *Harmadik Oszmán Hadsereg* vezérkari főnöke volt: *Die Kaukasusfront im Weltkrieg bis zum Frieden von Brest*,

Leipzig 1940; továbbiakban Guse, *Kaukasusfront* (1940). Néhány további, a kaukázusontúli térségben az 1914–1915. év telén folytatott orosz–török támadások vagy védelmi harcok egyes epizódjaira is kitérő, vagy azokat esetenként részletesebben is bemutató hadtörténeti munkára lentebb hivatkozom, ill. utalok.

³ Az orosz csapatok november 1-jéről november 2-ra virradó éjszaka hagyták el megindulási körzeteiket, és november 2-án, hajnalban lépték át az orosz–török határt. Vö. Allen–Muratoff (1953), 244: „At dawn on 2 November”.

⁴ Az 1877–1878. évi (tizedik) orosz–török háborút követően megszerzett, majd az 1878. július 13-án aláírt Berliini Szerződés alapján zömmel Oroszország birtokában maradt kaukázusontúli területeken jelentős erőket állomásoztatott a cári kormányzat. 1914 augusztusában három hadtest és egy reguláris lovashadosztály tartozott a Kaukázusi hadsereg (*Кавказская армия*) állományába. Az 1914 júliusában létrehozott Kaukázusi hadsereghez számos határőr alakulat és több irreguláris kozák egység is járult: l. külön. Allen–Muratoff (1953), 240–242 sk (a határ közelében koncentrált orosz erők létszámához és díszlokációjához). A kortársak becslése szerint a kaukázusontúli térségben állomásozó orosz csapatok együttes ereje 1914 őszén legkevesebb 70 000 fő (így Larcher, *La guerre turque /1926/*, 375–377.), de legfeljebb 90 000 kombattáns katona lehetett. Ez utóbbi számadathoz l. Guse, *Die Kaukasusfront* (1940), 28.

– Itt jegyezném meg, hogy az orosz hadtestek csak két gyalogos hadosztályból álltak, s nem háromból, mint az ekkor már szokásos szervezeti forma volt az oszmán hadsereg hadrendjén belül. Ezzel együtt a legalább 12 000 főből álló, de akár 16 000 katonát is számláló orosz hadtestek jelentősen erősebbek voltak az oszmán hadtesteknél: vö. Larcher, *La guerre turque* (1926), 375 sk. és rövid összegzésben Reichmann (2009), 157. o. 579. sz. jegyzet.

Hasankale (a mai Pasinler) irányába. Távolabbi célkitűzésük Északkelet-Anatólia legnagyobb városának, az egyben fontos közlekedési csomópontnak is számító Erzurumnak az elfoglalása volt.⁵

Az első napokban az orosz támadás nem, vagy alig ütközött ellenállásba. Ez meglepetésként hatott. Ezért a Sarıkamış–Erzurum fő hadászati irányban támadó orosz erők nem álltak meg, és nem vonultak védőállásba a korábban kapott parancs szerint, hanem folytatták az előrenyomulást.⁶

Az Erzurum irányába indított orosz támadás második fázisa, az ún. Bergmann-offenzíva

1914. november 5-ig a csak gyenge ellenállásba ütköző orosz erők eljutottak a Sanamer–Horasan vonalig.⁷ Mindaddig csak kis létszámú török járőrökkel és az orosz előrenyomulás késleltetésére bevetett lovassági alakulatokkal találkoztak.⁸ Az élen haladó Első Kaukázusi Hadtest parancsnoka, Georgij Eduardovics *Bergmann* gyalogsági tábornok ezért úgy döntött, hogy felülbírálja az öt Horasan elérése után védekezésre utasító parancsot, és amíg teheti, folytatja a támadást Erzurum felé.⁹

Aznap, de még a következő napon is, ez megalapozott döntésnek tűnt. Mivel a törökök továbbra sem tanúsítottak számot tevőbb ellenállást, Bergmann hadtestének alakulatai tovább nyomulhattak az Aras folyó partjai mentén, és 1914. november 6-án este elérték az Erzurumba vezető út fontos állomásának számító települést, az Aras folyón átívelő híddal is bíró Köprüköyt.¹⁰ Alig egy hétre rá, hogy az Oszmán Birodalom területére

léptek, a cár csapatai már félúton voltak a határtól az orosz offenzíva végcélja, Erzurum felé.¹¹

*

1916. november hetedikén, a kora reggeli órákban, a kozák lovas századokkal megerősített orosz gyalogság elfoglalta a nevét hídjáról nyerő települést,¹² az Erzurumtól északkeletre eső Köprüköyt.¹³ Bergmann Horasanból induló csapatai két nap alatt 25 kilométert tettek meg idáig.¹⁴ Ha továbbra is így haladnak nyugat felé, a siker akkor biztosnak látszott. Erzurum már ugyancsak közelinek tűnt.

Bergmann támadási elképzeléseinek volt bizonyos realitása. Csapatai gyors ütemben haladtak előre, és legutóbb Köprüköyt is bevették. Innen az orosz támadás végcélja, Erzurum erődített városa már csak 58 kilométer menettávolságra feküdt.¹⁵

Köprüköynél azonban vége szakadt Bergmann szerencséjének. 1914. november 6-áról 7-re virradó éjjel a községet elérte a Harmadik Oszmán Hadsereg XI. hadtestének két gyaloghadosztálya. Ezek, a tartalék – reguláris¹⁶ – lovashadtest egyik hadosztályával együtt, az Aras folyó partjai mentén vonultak keletnek, a front felé.¹⁷ A IX. hadtest erősítésnek szánt két hadosztálya más úton, a környező hegyeken át érkezett meg Köprüköy környékén kijelölt állásaiba.¹⁸

Még azon az éjjel heves, reggelig tartó lövöldözésre került sor a szemben álló erők között.¹⁹ A törökök keményen küzdöttek. Már csak azért is, mert a Harmadik Oszmán Hadsereg ide

⁵ Allen–Muratoff (1953), 243; 244 skk.

⁶ A fentiekhez, ill. az alább következőkhöz részletesebben I. Allen–Muratoff (1953), 244 skk. Vö. még Erickson, *Ordered to Die* (2001), 54. és újabban, tömör, de jó összegzésben, Rogan (2015), 76 skk.

⁷ Allen–Muratoff (1953), 245.

⁸ Így Allen–Muratoff (1953), 245 („Everywhere only light Turkish patrols were encountered [ti. Az előre nyomuló oroszok]”); továbbá Erickson, *Ordered to Die* (2001), 54 („The thin Turkish cavalry screen along the frontier came under heavy attack and fought delaying actions.”).

⁹ L. ehhez Allen–Muratoff (1953), 245; vö. Rogan (2015), 76.

¹⁰ Allen–Muratoff (1953), 245.

¹¹ Így Erickson, *Ordered to Die* (2001), 54.

¹² A település neve törökül annyit jelent: híddal (*köprü*) bíró falu (*köy*), vagyis „Hidasfalú”.

¹³ Így Allen–Muratoff (1953), 245.

¹⁴ Közúton egymástól 25 kilométer távolságra fekszik Horasan és Köprüköy.

¹⁵ Az Erzurumba vezető út utolsó fontos állomása, Hasankale (a mai Pasinler) közúton 18 kilométerre volt Köprüköytől. Az orosz

offenzíva végcélja, Erzurum pedig Hasankalétól már csak 40 kilométer távolságra esett.

¹⁶ Az oszmán hadsereg reguláris lovasegységeinek legénységi, tiszties és altisztis állománya az Oszmán Birodalom területén élő török etnikumhoz tartozó újoncokból, továbbszolgálókból, vagy újra behívott katonákból állt – az ifjútörök kormányzattól létrehozott behívásos rendszer szabályai, ill. a hadkiegészítés akkori (1914. évi) gyakorlata szerint. Ugyanakkor a kaukázusi térségben vagy Észak-Mezopotámiában élő kurd törzsek katonaköteles korú tagjai kizárólagosan csak irreguláris lovas alakulatokba kerülhettek. Az „irreguláris alakulat” fogalma itt közelebbről annyit jelent, hogy ezekbe a formációkba sorozott kurd katonák egyenruha és egységes fegyverzet nélkül szolgáltak. Az irreguláris lovasalakulatoknál az egységes szervezeti forma is hiányzott, taktikai tevékenységük pedig az oszmán hadsereg szabályzatán kívül folyt. Legutóbb így Reichmann (2009), 134.

¹⁷ Így Allen–Muratoff (1953), 245. és Erickson, *Ordered to Die* (2001), 54.

¹⁸ Így Allen–Muratoff (1953), 245; vö. Erickson, *Ordered to Die* (2001), 54.

¹⁹ Allen–Muratoff (1953), 245

összpontosított alakulatai²⁰ magától a hadügy-minisztertől, a nagy hatalmú Enver pasától kaptak parancsot arra, mielőbb menjenek át ellentámadásba.²¹

Bergmann megállították a törökök Köprüköynél.²² Visszafoglalták a várost, majd ellentámadásba mentek át.²³

Kezdeti megingásuk után az oszmán csapatok bátran, kitartóan és sikerrel küzdöttek. Így azután a hónap közepe táján²⁴ a kimerült és utánpótlási hiányokkal küzdő orosz csapatok visszavonultak.²⁵

**

A kaukázusontúli térségben harcoló orosz erők első nagy támadását, az ún. *Bergmann-offenzívát* az előzetes tervek ellenére indították meg, és rosszul is vezették.²⁶ A Köprüköynél elszenvedett kudarc legfőbb oka azonban az volt, hogy a támadók a

döntő pillanatban nem voltak elegendőek. A kaukázusontúli térségbe szánt orosz erők közel felét ugyanis már korábban a nyugati frontra irányították át, a cári csapatok Tannenbergnél, majd a Mazurítavaknál elszenvedett súlyos veresége miatt.²⁷

Utolsó támadásukat követően,²⁸ miután a fronton maradt erők viszonylag csekély létszámához képest súlyos veszteségeket szenvedtek,²⁹ meggyengült az oroszok harci morálja is. A velük szemben álló oszmán alakulatok küzdőképessége azonban, veszteségeik ellenére,³⁰ végül töretlen maradt.³¹

***

A Harmadik Oszmán Hadsereg parancsnokának, Hasszán İzzet pasának sikerült feltartóztatnia az orosz támadást. Valódi győzelemről azonban aligha beszélhetünk,³² hiszen az oroszoknak is sikerült

²⁰ A török–orosz határ mentén húzódó térségben, ebben az időszakban, a legfeljebb 70–80 000, zömmel rosszul felszerelt katonákból álló, s először két hadtestre (a IX. és XI. hadtestre) tagozódó Harmadik Oszmán Hadsereg állomásozott. 1914 novemberéig a Kelet-Anatólia (Török–Örményország) védelméért felelős Harmadik Oszmán Hadsereg erőihez (az ugyancsak három gyaloghadosztályból álló) X. hadtest, valamint egy tartalék – reguláris – lovashadtest négy hadosztálya (Kav. Div. 1; 2; 3; 4.) is csatlakozott. A török–orosz határ mentén húzódó térségbe koncentrált török erőket a csendőrség (*Jandarma*) alakulatai egészítették ki, valamint irreguláris lovas egységek is erősítették azt. Ez utóbbiak a különféle kurd törzsek tagjaiból álltak. – A fentiek egészéhez l. Guse, Kaukasusfront (1940), 14 sk. és újabban Erickson, *Ordered to Die* (2001), 42 skk; küln. 43 (Table 2.8: *Disposition of Turkish Forces, November 1914-Concentration Plan; Caucasia*). Rövid összegzésben l. még Reichmann (2009), 157. o. 580. sz. jegyzet.

²¹ Enver pasa, a hadügyminiszter formálisan csak javaslatot tett a Harmadik Oszmán Hadsereg főparancsnokának, Hasszán İzzet pasának az előre nyomuló orosz erőkkel szembeni ellentámadásra. Enver – utasításként is értelmezhető – javaslatait egy 1914. november 4-én, Erzurumba küldött sűrűnyében fogalmazta meg. Vö. ehhez Allen–Muratoff (1953), 246. és Rogan (2015), 76.

²² 1914. november 6–7-én, ill. november 7. és 10. között. – Részletesebben l. ehhez Allen–Muratoff (1953), 245 sk.

²³ 1914. november 11-én. Részletesebben l. ehhez Allen–Muratoff (1953), 246 sk.

²⁴ 1914. november 12-étől, majd nagyobb tömegben november 16–17-én.

²⁵ Részletesebben l. ehhez Guse, *Kaukasusfront* (1940), 28–31; továbbá Allen–Muratoff (1953), 246 sk; Erickson, *Ordered to Die* (2001), 54. és Reichmann (2009), 159.

²⁶ A róla elnevezett támadó hadműveletet Georgij Eduardovics Bergmann gyalogsági tábornok vezette, az Első Kaukázusi Hadtest parancsnoka. Bergmann messze nem azt a teljesítményt nyújtotta, amire szükség lett volna. Személyét a következőképpen értékeli az Allen–Muratoff szerzőpáros: „[...] an officer who liked to imitate in appearance and manner the type of the old Caucasian hero-leaders”. Katonai képességeiről azonban már korántsem formálnak ennyire kedvező véleményt:

„Bergmann had in fact none of the qualities which are necessary as a commander; he had no experience of field operations, and was merely blindly obstinate when he thought to show strength of character”. In: Allen–Muratoff (1953), küln. 244. és 284. Vö. még i. m. 566 (*Index: s.v. Bergmann, General*).

²⁷ Így Allen–Muratoff (1953), 249 sk.

²⁸ 1914. november 11-e után.

²⁹ A Köprüköy térségében vívott harcok idején, az 1914. november 2-től november 17-ig tartó ún. *Bergmann-offenzíva* során, az orosz csapatok több mint 7000 halottat és sebesültet vesztek. Egyes alakulatok vesztesége elérte a 40%-ot is: l. ehhez Allen–Muratoff (1953), 243–247 sk; küln. 247; és némileg távolabbról 252. Az orosz veszteségeket ettől némiképp eltérően adta meg Larcher, *La guerre turque* (1926), 381., majd újabban Rogan (2015), 78: 1000 halott, 4000 sebesült, és további 1000 fő, akit sebesülten magára hagytak, és később sebeibe haltak bele.

³⁰ Egy ismert amerikai hadtörténész szerint az oszmán csapatok a Bergmann-offenzíva során elszenvedett veszteségei a következőképpen alakultak: 1983 halott és 6170 sebesült; 3070 hadifogoly és közel 2800 szökevény. In: Erickson, *Ordered to Die* (2001), 72. o. 4. sz. jegyzet; hivatkozik rá Rogan (2015), 78., ill. 416.

³¹ Utolsó támadásukat követően, miután a fronton maradt erők viszonylag csekély létszámához képest súlyos veszteségeket szenvedtek, meggyengült az oroszok harci morálja is. A velük szemben álló oszmán alakulatok küzdőképessége azonban, veszteségeik ellenére, végül töretlen maradt.

³² Így Reichmann (2009), 159: „*Von einem glänzenden Sieg der osmanischen Armee konnte demnach kaum die Rede sein.*” Hasonlóképpen Otto *Liman von Sanders*, *Fünf Jahre Türkei*, Berlin 1920; a továbbiakban *Liman v. Sanders* (1920); 51: „In den ersten Kämpfen mit den Russen im November, an der StraÙe Erzerum–Kars, in ungefährer Gegend von Köprikiöj [sic!], schlugen sich die türkischen Truppen gut, und *Erfolg und Mißerfolg hielten sich auf beiden Seiten ungefähr die Wagschale.* Der russische Vormarsch war jebenfalls durch Hassan İzzets Eingreifen vollständig zum Stehen gekommen.” Azaz: „Az oroszokkal vívott első harcok során, melyekre az Erzurum–Kars útvonal mentén, Köprüköy térségében került sor, a török csapatok derekasan helytálltak. *Siker és balsiker közel egyenlő*

megállítaniuk a csak lassan és mintegy tapogatózva utánuk nyomuló oszmán alakulatokat. Igaz, a török előrenyomulást a térségben megindult havazás is lassította.³³

November végére a frontvonal az Erzurum–Sarıkamış tengely mentén stabilizálódott, kb. 25 kilométer mélységű beöblösödést hozva létre a török területen.³⁴

Egy új török hadászati elképzelés: a téli támadás

A kaukázusontúli fronton indított orosz offenzíva gyors összeomlása után az oszmán vezérkar hamarosan arról is értesült, hogy a cári csapatok egy jelentős részét kivonták a török–orosz határ mögötti

térségből. Erre a hírre indult el – Isztambulból – a kaukázusi hadszíntérre az akkori fogalmak szerint is még viszonylag fiatal, energikus, és hadi sikerekre vágyó Enver pasa³⁵ de facto vezérkari főnökével, a hozzá hasonlóan becsvágyó, és őt feltétel nélkül támogató Friedrich Bronsart von Schellendorffal³⁶ együtt. Velük utazott Otto von Feldmann,³⁷ az oszmán vezérkar egyik részlegének vezetője,³⁸ valamint az Enver pasa egyik legközelebbi bizalmasának számító Hafız³⁹ Hakkı bej is. Hakkı bej, alezredes az oszmán szárazföldi hadseregen belül a vezérkari főnök második helyetteseként szolgált. Mint ilyen, a tervbe vett támadó hadművelet egyik legfőbb kezdeményezőjének számított.⁴⁰

---

mértékben került a mérleg serpenyőjébe mindkét oldalon. Mindenesetre Hasszán İzzet műveletei révén az orosz előrenyomulást teljesen sikerült megállítani.” (a kiemelések tőlem – Sz. G.).

³³ Allen–Muratoff (1953), 247; vö. Reichmann (2009), 159.

³⁴ Vö. E. J. Erickson, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War* (Contributions to Military Studies; Number 201), Westport, Connecticut – London 2001; a továbbiakban Erickson, *Ordered to Die* (2001); 54.

³⁵ A már az 1908-as ifjútörök forradalom idején is meghatározó katonai személyiségének számító, majd 1913. évi államcsíny egyik vezetőjeként ismert Ismail Enver pasa 1881. november 21-én született. Harmincas évei elején járt még tehát, amikor 1914. december 21-én megérkezett a tervezett hadművelet kiinduló pontjának szánt Erzurumba. Mint már szó volt róla, az Oszmán Birodalmat 1913–1918 között irányító "három pasa" közül mindenkor ő, a vitatható megítélésű Enver pasa tekinthető a rendszer erős emberének.

³⁶ Az 1914 és 1917 között az oszmán hadsereg vezérkari főnökének tisztét formálisan nem, de ténylegesen azt valóban ellátó, s már csak ebből kifolyólag is igen nagy befolyással is bíró kiváló vezérkari tiszt, Friedrich Bronsart von Schellendorf személyéről és törökországi tevékenységéről fentebb – a ***85.*** sz. jegyzetben említés történt már. Vö. még ehhez Erickson, *Ordered to Die* (2001), küln. 5; 12; 32 sk; 35; 37; 39 sk; 45; 50. és passim; valamint uő. (= Edward J. Erickson), *Erickson, Ottoman Army Effectiveness in World War I* (2007), 9–11 sk. és Uyar–Erickson (2009), 238 sk. Az utóbbi helyen ezt a tömör, ám igen jó jellemzést olvashatjuk: "Bronsart von Schellendorf was, and still is, an obscure figure. *He was the ideal staff officer not only because Enver Pasha personally liked him so much but also because he was a master of General Staff operations. He worked diligently and reorganized the Ottoman General Staff to become a mirror image of the German staff.*" (a kiemelések tőlem – Sz. G.).

– [2] A kelet-porosz birtokos és katonacsaládból származó Bronsart von Schellendorf 1864-ben született egy későbbi porosztábornok, majd hadügyminiszter fiaként. Az 1914. év nyarán 50. életévét töltötte be, vagyis javakorabeli férfinak számított. Még erős és ambiciózus volt a kaukázusi harcok megindulásának idején. Friedrich (teljes nevén Friedrich /Fritz/ Heinrich Bruno Julius) Bronsart von Schellendorf közel húsz évvel volt idősebb Enver pasánál. Kettőjük kapcsolatában ez a körülmény már önmagában véve is bizonyos tekintélyt biztosított neki. Bronsart von Schellendorf azonban nem jóra

használta ezt a tekintélyt. Pusztán önző számításból, törökországi karrierje szolgálatában, saját meggyőződése ellenében is támogatta a barátjának mondott Enver pasa mindenkori terveit. Vö. ehhez Allen–Muratoff (1953), 250.

³⁷ A német katonai misszió tagjaként 1913 decemberében Isztambulba érkezett, 1873-as születésű Otto von Feldmann törökországi tevékenységéről még többször is szólnak a későbbiek során. (Személyéhez részletesebben l. a *Visszapillantás és kitekintés* c. fejezetet.) Másokhoz – Felix Guséhez, vagy Liman von Sandershez – hasonlóan Otto von Feldmann is megírta emlékiratait: *Otto von Feldmann, Türkei, Weimar, Hitler, Lebenserinnerungen eines preußischen Offiziers und deutschnationalen Politikers; herausgegeben und bearbeitet von Peter von Feldmann; Borsdorf 2013.*

³⁸ Bronsart von Schellendorf és von Feldmann a frontra való érkezése előtt csak az isztambuli székhelyű német katonai misszió két tisztje tartózkodott a Harmadik Oszmán Hadseregnél: a később még többször említett Felix Guse és a porosztábornok századosa, egy bizonyos Vonberg. Röviddel az orosz offenzíva megindulását követően további öt német tisztet helyeztek át a Harmadik Oszmán Hadsereg területére. Feladatuk az Erzurum körüli erődítések modernizálása volt. Ezeknek az erődöknek kellett volna feltartóztatniuk a várható orosz előrenyomulást. Így Reichmann (2009), 159 sk.

³⁹ Egyes forrásokban téves névmegjelöléssel! L. pl. Guse, *Kaukasusfront* (1940), 36; 37; 46; 48 (stb.): „Ismail Hacki” (sic!). – A tévedés alapjául az szolgált, hogy két különböző, ám egyaránt magas beosztású török katonai személyiségről van szó. Vö. ehhez Liman v. Sanders (1920), 52: Ismail Hakkı (már 1914 őszén is pasa) és 54: Hawis Hakkı (sic!).

⁴⁰ Vö. Erickson, *Ordered to Die* (2001), 39; 45 sk. és 54 sk; továbbá Uyar–Erickson (2009), 247. – A művelt, katonai munkák szerzőjeként is ismert Hafız Hakkı bej (később pasa) egy ideig török katonai attaséként szolgált az Osztrák–Magyar monarchia császári székhelyén, Bécsben. Az isztambuli székhelyű Német Katonai Misszió vezetője, aki 1913–1914-ben többször is találkozott vele, Enver pasához hasonlóan becsvágyó, intelligens és gyors felfogó képességű személyiségként jellemzi Hafız Hakkıt, aki azonban – véleménye szerint – híján volt a komolyabb tudásnak. Így Liman v. Sanders (1920), 54 sk. Ugyanezen ismerőjének megítélése szerint Hafız Hakkı először nem mondta ki teljes nyíltsággal a véleményét, hanem az esetleges ellenvetések megcáfolása végett mindig megtartott magában egy gondolatot (*hielt [er] immer noch einen Hintergedanken zur Abwehr eines Einwurfes zurück*).

A török és német tisztek kis csoportját szállító hajó⁴¹ 1914. december 8-án⁴² érte el az északnyugat-kaukázusi front ellátása szempontjából kulcsfontosságú kikötővárost, Trabzont. Innen szárazföldi úton mentek tovább Erzurumba. Az erődített helyőrségi város egyben a Harmadik Oszmán Hadsereg főhadiszállásául is szolgált.

A Sarıkamış, majd Kars visszafoglalását célzó török ellentámadás terve és a támadás első fázisa

A pántürk ambíciókat dédelgető Enver pasának messzelátó tervei voltak.⁴³ Am egyúttal politikai nyomás alatt is állt. Támadásra ösztönözte őt a kaukázusi hadművelet menetével elégedetlen legfelsőbb német hadvezetés (mindenekelőtt II. Vilmos császár és a német Nagyvezérkar főnöke, Erich von Falkenhayn).⁴⁴ Az ifjútörök legbelsőbb köréhez tartozó politikai vezetők is elégedetlenek voltak az oszmán hadsereg addigi teljesítményével. Az öt kelet-anatóliai kormányzóság⁴⁵ közül a három legjelentősebb tartomány, az orosz expanziós törekvésektől is leginkább fenyegetett trabzoni, erzurumi és vani vilajetek kormányzói egyaránt úgy vélték, hogy egy olyan támadással, amelyet bátor és energikus tisztek vezetnek, végleg le lehet győzni

az orosz hadsereget, és vissza lehet szerezni az 1877–1878-as (tizedik) török–orosz háborúban elvesztett területeket.⁴⁶

A török – és német – Nagyvezérkarnak persze voltak ennél messzebbre mutató ambíciói is. Optimális esetben, amelyet a támadást tervező stáb nem várt, de amelyben az oszmán hadsereg vezérkarának néhány tagja, és leginkább Enver pasa reménykedett, a támadó török erők – Tifliszen⁴⁷ át – eljuthatnak Bakuig.⁴⁸ A cári Oroszország ezzel elvesztette volna a Kaszpi-tenger délnyugati partjai mentén húzódó gazdag kőolajmezőket. Ugyanekkor megkezdődött volna a térségben élő muszlim identitású, és zömmel török ajkú népek felkelése az orosz uralom ellen.

A hadművelet tervezése során azonban a törökök egyelőre a közvetlen hadicélloknál maradtak. Az a kevés számú német tiszt, aki a kaukázusi fronton szolgált, ugyancsak támogatta egy általános támadás gondolatát.⁴⁹

Enver pasa tehát nem állt egyedül elképzelésével. Bizonyos joggal valóban úgy gondolhatta, hogy az elvesztett területek – Batum(i), Artvin, Ardahan és Kars – visszafog-

A németeket, mivel nem így tettek, nem tartotta elég okosnak. Hafız Hakkı az őt személyesen is ismerő Liman von Sanders szemében a tanult keleti felső réteg tipikus képviselője volt: i. m. (= Fünf Jahre Türkei; 1920), 55. Mindez apró epizód. Am igen jól jellemzi a német és oszmán tisztek közös háborús döntéseit sokszor komolyan megnehezítő kommunikációs nehézségeket.

⁴¹ A *Mecidiye* (védett) cirkáló. Így Erickson, *Ordered to Die* (2001), 54. Másutt – tévesen – gőzös: Allen–Muratoff (1953), 251: „steamer”.

⁴² Így Erickson, *Ordered to Die* (2001), 54. és legutóbb Rogan (2015), 102. – Ettől eltérő dátumot adott meg Allen–Muratoff (1953), 251: „on 6 December”.

⁴³ Vö. Allen–Muratoff (1953), 249.. – Enver pasa politikai törekvéseinek végső célja a valamennyi török népet, ill. török nyelvű népcsoportot magában foglaló Nagy Turkesztán megeremtése volt. E célkitűzés valós háttéréhez újabban I. Michael A. *Reynolds*, *Buffers, not Brethren: Young Turk Military Policy in the First World War and the Myth of Panturanism*. 2003, *Past & Present*, 203,1, (2009), 137–179.

⁴⁴ Berlinben a legfelső német hadvezetés tisztában volt a kaukázusontúli térségben indított offenzíva nehézségeivel. Am ennek ellenére még vállalható kockázatnak tekintette mindazon szempontokat, amelyek eleve megkérdőjelezték a támadó hadművelet sikerét. Vö. Pomiankowski (1928), 98 sk. Berlin célja az volt, hogy a kaukázusontúli térségben támadó *Harmadik Oszmán Hadsereg* minél több orosz erőt lekössön, tehermentesítve ezzel a keleti fronton küzdő német hadsereget. Így Wallach (1976), 167. és 175; továbbá F. *Guse*, *Die Kaukasusfront im Weltkrieg bis zum Frieden von Brest, Leipzig 1940*, 34. és W. *Bihl*, *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte. Teil 1: Ihre Basis in der Orient-Politik und ihre Aktionen 1914–*

1917, Wien–Köln–Graz 1975, 220. Mindezekhez, rövid összegzésben, l. még Neulen (2002²), 53.

⁴⁵ A samsuni, a sivasi, a trabzoni, az erzurumi és a vani vilajet.

⁴⁶ Az 1877–1878. évi (tizedik) orosz–török háborút lezáró San Stefanó-i béke helyébe lépő Berliini Szerződés 58., ill. 59. cikkelye értelmében Oroszország megkapta Kars, Ardahan és Batum városát, ill. azok környékét. A cári Oroszország ugyanakkor kötelezettséget vállalt arra, hogy biztosítja Batum (mai nevén Batumi) szabad kikötő-státuszát.

– A Berliini Szerződést a balkáni rendezésben, ill. az ún. Keleti kérdésben érintett hatalmak 1878. július 13-án, a berlini kongresszuson írták alá. A szerződés teljes szövege elektronikus formában is olvasható: [https://de.wikisource.org/wiki/Vertrag_zwischen_Deutschland,_%C3%96sterreich-Ungarn,_Frankreich,_Gro%C3%9Fbritannien,_Italien,_Ru%C3%9Fland_und_der_T%C3%BCrkei_\(Berliner_Vertrag\)](https://de.wikisource.org/wiki/Vertrag_zwischen_Deutschland,_%C3%96sterreich-Ungarn,_Frankreich,_Gro%C3%9Fbritannien,_Italien,_Ru%C3%9Fland_und_der_T%C3%BCrkei_(Berliner_Vertrag)). Utolsó hozzáférés: 2017. 11. 12.

⁴⁷ Ma Tbiliszi, Grúziában.

⁴⁸ Enver pasának ez a terve később, az 1918-as év tavaszán és nyarán, rövid időre valóra vált.

⁴⁹ A Kaukázusontúli fronton jelen lévő német vezérkari tisztek közül mindenekelőtt Enver pasa vezérkari főnöke, Friedrich *Bronsart von Schellendorf*, és annak első helyettese, *Otto von Feldmann* támogatta a Kars elfoglalásáért indított téli támadás gondolatát. Ők ketten, úgy tűnik, a kellenél jóval gyakrabban éltek tanácsaikkal, és aktívan beavatkoztak a Harmadik Oszmán Hadsereg operatív irányításába. Így Erickson, *Ordered to Die* (2001), 55: "There was no dearth of advice, or supervisory talent, for the unfortunate Third Army commander and his staff". – Részletesebben l. ehhez Reichmann (2009), 159 sk. Vö. még Allen–Muratoff (1953), 250 sk.

lálására most érkezett el az alkalom.⁵⁰ Az eszközt is megtalálták ennek realizálására: váratlan támadást kell intézni a meggyengült és visszavonulóban lévő ellenség⁵¹ ellen.

Enver pasa tehát támadásra utasította a térségben operáló *Harmadik Oszmán Hadsereg*⁵² parancsnokát, Hasszán İzzet pasát,⁵³ amit az részben meg is tett. Fél szívvel tette,⁵⁴ ám kezdetben így is sikerrel járt.

A Harmadik Oszmán Hadsereg parancsnokának rendelkezése alapján néhány, a visszavonuló cári csapatok nyomában haladó oszmán alakulat átlépte az orosz–török határt, majd a Çoruh folyó völgyének alsó szakaszán nyomult előre északra, a Sarikamıştól északnyugatra fekvő kisváros, Artvin felé. Előre nyomulásuk közben a törökök

megtámadtak és szétverték egy orosz menetoszlopot, amelyet a Borçka környéki rézbányák védelmére indítottak útnak. Ez, a november 15-én történt támadás három, a határtól már messzebb fekvő település, Borçka, Artvin és Ardanuç kiürítésére kényszerítette a kaukázusontúli orosz front vezérkarát.⁵⁵

Egy hónapra rá – 1914. december 25-én⁵⁶ – az oszmán hadsereg egy német vezetés alatt álló különítménye elfoglalta a kaukázusi front délnyugati szektorában fekvő Ardahánt.⁵⁷ A támadókat az itt elért sikerben segítette a Grúzia délnyugati részén egy tömbben élő muszlim kisebbség, az adzsarok felkelése is.⁵⁸ Az oszmán különítményt vezető Stange⁵⁹ bejnek több ezer láz etnikumú fegyveres is a rendelkezésére állt.⁶⁰

⁵⁰ Némileg távolabbról l. ehhez Erickson, *Ordered to Die* (2001), 54.

⁵¹ Újabb is így Erickson, *Ottomans and Armenians* (2013), 154 sk; küln. 154: „After the battles of the frontiers in November 1914, Enver believed that the Russian army in Caucasia had overextended itself and lay in a vulnerable position.” (a kiemelés tőlem – Sz. G.).

⁵² A *Harmadik Oszmán Hadsereg* három hadtestből, a IX., a X. és a XI. hadtestből állt. Főparancsnoksága a IX. hadtest állomáshelyéül is szolgáló Erzurumban volt. A Sarikamış–Kars irányába indított támadást megelőzően a X. hadtest Sivasban, a XI. hadtest pedig Elazığ-ban állomásozott. (A város korábbi, 1866-tól használatos hivatalos neve: Mamüretül-Aziz)

– Egy ismert amerikai hadtörténész szerint a Harmadik Oszmán Hadsereg „sebtében összeszedett és jobbára szedett-vedett alakulatokból álló hadsereg volt, amelyet úgy küldtek az oroszok ellen, hogy a vállalkozás végzetes kudarca előre kiszámítható volt.” In: Erickson, *Ordered to Die* (2001), 11: „This hastily assembled and cobbled-together army, hurled against the Russians with predictably disastrous results.”

⁵³ A mozgósítást követően a szultántól a Harmadik Oszmán hadsereg parancsnokává kinevezett Hasszán İzzet pasa egyfajta *persona non grata*-nak számított az oszmán államot irányító „triumvirátus” tagjainak a szemében: így Allen–Muratoff (1953), 243. A hadsereg-parancsnoki tisztét csak igen rövid ideig, 1914. november 1-je és 1914. december 18-a között betöltő Hasszán İzzet pasa személyéhez, illetve a parancsnoksága alá rendelt Harmadik Oszmán Hadsereg vezetőihez röviden l. Erickson, *Ordered to Die* (2001), 53.

⁵⁴ Ahogy a Hasszán İzzet pasának közvetlenül alárendelt legtöbb egységparancsnok is. A lassan mind hidegebbre váló téli időjárás körülményei közepette egyikük sem akarta további erőfeszítésnek kitenni a már amúgy is kimerült oszmán csapatokat. Így Guse, *Kaukasusfront* (1940), 31 sk.

⁵⁵ Mindezt részletesebben tárgyalja Allen–Muratoff (1953), 248.

⁵⁶ Így Allen–Muratoff (1953), 274. Erickson szerint 1914. december 27-én történt Ardahán városának az elfoglalása: *Ordered to Die* (2001), 65. Ugyanez a szerző egy későbbi munkájában 1914. december 29-ét adja meg Ardahán bevételének dátumaként, bár mondanivalóját itt nem egészen egyértelműen fogalmazza meg: „Despite bad winter weather, these forces (ti. a Stange különítményéhez tartozó alakulatok) began to encircle the city on December 29. [...] The result was an uncoordinated attack on Ardahan. Stange’s detachment suffered heavy casualties, while the SO and volunteer losses were light.

[...] *The Ottomans failed to hold the city for long.* In early January 1915, the Russians retook the city with bayonet assaults.” (a kiemelés tőlem – Sz. G.). In: Erickson, *Ottomans and Armenians* (2013), 154.

⁵⁷ A Stange bej, alezredes által vezetett különítmény (*Ştanke Bey Müfrezesi*) a Harmadik Oszmán Hadsereg XXXII. hadosztályának két gyalogsági ezredéből, valamint két tüzérből állt. A különítményhez 2000 láz nemzetiségű irreguláris önkéntes is csatlakozott. Az Ardahán alatt folytatott „briliáns hadművelet” (így Erickson) során a támadók többnyire komolyabb harc nélkül, ám egyes pontokon (az ottani vezetési hibák miatt) súlyosabb veszteségek árán foglalták el Ardahánt; ezt, a kaukázusi front délnyugati szektorában folytatott további támadó hadműveletek szempontjából kulcsfontosságú várost. A már eleve kis létszámú különítmény azonban nem kapott utánpótlást. Támadásukat ezért nem tudták tovább fejleszteni. Ennek ellenére Stange bej 1914. január 17-ig tartotta magát különítményével Ardahánban. Mindez azonban nem volt befolyással a Harmadik Oszmán Hadsereg Sarikamış elfoglalásáért indított hadműveleteire. – Részletesebben l. ehhez Allen–Muratoff (1953), 274 sk; 280 sk. és 293 sk; Erickson, *Ordered to Die* (2001), 54 sk; 55–57; 64 sk; 106., ill. uó. (= Edward J. Ericson), *Ottomans and Armenians* (2013), 152 sk; továbbá Reichmann (2009), 160.

⁵⁸ A Stange bej vetette oszmán különítményt segítő irreguláris adzsar egységek összlétszáma kb. 3000–4000 fegyveres lehetett. Így Allen–Muratoff (1953), 294.

⁵⁹ Stange. Ezzel a vezetéknevvel két német (porosz) tiszt is szolgált Kelet-Anatóliában az 1914-es év őszi hónapjaiban: Christian August Stange gyalogsági őrnagy, ill. August Wilhelm Stange tüzérkapitány. Hogy kettőjük közül melyik Stange vezette az Ardahán elfoglalására küldött különítményt, a kutatás számára ez ma is eldönthetetlen kérdés maradt. – Az isztambuli székhelyű német katonai misszió tagjaként az oszmán hadsereg kötelékébe lépő Stange fegyvernemi besorolásának, ill. rendfokozatának kérdéséhez, ahogy – vélelmezhető – keresztnevéhez is, újabb is l. Ericson, *Ottomans and Armenians* (2013), 152. és 259 (= a 152. o. 64. sz. jegyzete).

⁶⁰ Stange Lazisztán területén előre nyomuló különítményéhez előbb 2000 (l. Erickson, *Ordered to Die* /2001/, 106.), majd – 1915 januárjának elejére – kb. 3000–4000 láz etnikumú önkéntes csatlakozott: így Allen–Muratoff (1953), 294. Ezeket irreguláris csapatokba szervezték. – A zömmel az északkelet-anatóliai Hopa térségében élő, de Grúzia délnyugati részén is megtalálható láz kisebbség tagjai, mint ismeretes, ekkor már

Egy új, „keleti Cannae”: a Kaukázusontúli orosz erők teljes megsemmisítését célzó török támadás terve

Enver pasa, a német vezérkar és a kaukázusi offenzíva tervét támogató török politikai körök először az oszmán erők Köprüköy térségében tanúsított helytállásáról értesülve juthattak arra a következtetésre, hogy mielőbb támadni kell.⁶¹ Az orosz határt átlépő török alakulatok kezdeti sikerei azonban már egyenesen ösztönözhatték Enver pasát egy új terv, a kaukázusontúli orosz erők teljes megsemmisítését célzó támadás tervének kidolgozására.⁶²

A török offenzíva megindításához más szempontból is kedvezőek voltak az előfeltételek. Közeledett a tél. A kemény fagyokkal és gyakori havazással járó zord kaukázusi télen az oroszok nem igen várhattak nagyobb támadást a tavasz kezdete előtt. Erőik egy részét ezért átcsoportosították más, nagyobb nyomásnak kitett frontszakaszokra. Ezzel szemben az oszmán hadvezetés úgy szállította át a X. hadtestet az északnyugat-anatóliai frontra, hogy ez a csapatmozgás elkerülte ellenfelük figyelmét.⁶³ Az északnyugat-anatóliában összevont oszmán haderő ezzel számbeli fölénybe került a cári csapatokkal szemben.⁶⁴

Enver pasa és a szűkebb környezetében levő török és német tisztek már csak ezért is reményteljes várakozással tekintettek a jövőbe. Optimizmusuk részben megalapozottnak mondható.⁶⁵

Maga a terv, a kaukázusontúli térségben állomásozó orosz erők ellen indított török offenzíva terve is jónak, viszonylag egyszerűnek, ám egyúttal

merésznek⁶⁶ is látszott. (Olyan tervnek, amely, ha nem is könnyen, de mégiscsak kivitelezhető.) Egyszerű átkaroló támadás volt ez, amelynek során bekerítik, majd végül megsemmisítik a Sarikamış–Kars térségébe összpontosított cári csapatokat.

Enver terve⁶⁷ azon alapult, hogy a Harmadik Oszmán Hadsereget alkotó három hadtest egyszerre fejlődik fel, egyidejűleg bontakoztatja ki támadását, majd végül együttes erővel roppantja össze az oroszokat.

Az első, viszonylag gyenge csoportosításnak, a török támadás jobb szárnyán elhelyezkedő XI. hadtestnek és a mellé rendelt reguláris lovas-hadosztálynak,⁶⁸ megtévesztő támadások sorával kellett helyben maradásra bírnia a vele szemben álló cári csapatokat. A másik csoportosítás jóval erősebb volt, mivel ez két hadtestből állt. Ennek kellett elvégeznie az átkarolást.

A terv szerint az offenzíva centrumában lévő IX. hadtest Sarikamıştól északkeletre fekvő Bardiz⁶⁹ irányába bontakoztatná ki támadását. A később már Enver bizalmasa, Hafiz Hakkı bej által vezetett, a támadás bal szárnyán elhelyezkedő X. hadtestre várt a legnehezebb feladat. Ennek előbb a Sarikamıştól északnyugatra eső Oltu városka⁷⁰ irányába kellett fordulnia, majd miután átkelt az Oltutól északkeletre húzódó Allahuekber-hegységen, és ezzel elzárta a Kars felé vezető utat, a X. hadtest az Aras folyó völgye felé szorította volna az oroszokat. Ezt követően itt, az Aras folyó mély völgyében, a három oszmán hadtest együttes támadásával már megsemmisíthették volna a szűk helyen összeszorított cári csapatokat.⁷¹

ugyancsak muzulmán vallásúak voltak. Az 1877–1878. évi (tizedik) orosz–háború után Hopa városa is az Orosz Birodalom részévé vált. 1914 novemberének vége felé, miután az oszmán csapatok visszafoglalták Hopa városát, az itt élő lázok közül több ezren önként jelentkeztek a kaukázusi front délnyugati részén támadó oszmán haderőt segítő irreguláris egységekbe. Némileg távolabbról l. még ehhez Erickson, *Ottomans and Armenians* (2013), 151.

⁶¹ Ami Enver pasának az oszmán csapatok Köprüköy térségében tanúsított helytállása nyomán támadt ambíciót illeti, így látták ezt már a kortársak is. L. küln. Liman v. Sanders (1920), "Dieser verhältnismäßig befriedigende Anfang ließ Envers Ehrgeiz nicht zur Ruhe kommen." Azaz: "Ez a csak viszonylag kielégítőnek mondható kezdet nem hagyta nyugodni Enver becsvágyát."

⁶² Így A[lbert] F[rederick] Pollard, *A short history of the Great War*, Methuen & Co. Ltd [Publishers], London 1920, 102: „[...] but the Russians were first across the Russo-Turkish frontier and captured Bayazid, Khorasan, and Kuprikeui. These advance-guards were, however, pushed back by the Turks, whose leader and evil genius, the half-Polish and German-educated adventurer, Enver, had conceived an ambitious design of

encircling the Russian armies between Sarikamysch and Ardahan." (a kiemelés tőlem – Sz. G.).

⁶³ A X. oszmán hadtest az oroszok előtt rejtve maradt átszállításához részletesebben l. Allen–Muratoff (1953), 251 skk; küln. 254–256. Újabbban, rövid összegzésben, vö. még Rogan (2015), 106.

⁶⁴ L. ehhez egy későbbi alfejezet (A szemben álló erők valószínűsíthető létszáma a Sarikamış–Kars irányába indított török támadást megelőző időszakban: 1914. december 15–22.) c. alfejezet záró megállapításait.

⁶⁵ Újabbban így Rogan (2015), 106: „Enver’s optimism for his army’s chances of success stemmed from a series of favourable developments on the Caucasus front [etc.].”

⁶⁶ Így Uyar–Erickson (2009), 247: "The Sankamış Campaign plan [...] was simple but daring".

⁶⁷ L. ehhez Liman v. Sanders (1920), 52.

⁶⁸ Közelebbről: az újra felállított II. lovasadosztálynak.

⁶⁹ Vö. Allen–Muratoff (1953), 263.

⁷⁰ Vö. Allen–Muratoff (1953), 258 sk.

⁷¹ Részletesebben l. ehhez Erickson, *Ordered to Die* (2001), 55; vö. még uő. (= E. J. Erickson), *Ottomans and Armenians* (2013), 154 sk. és Uyar–Erickson (2009), 247.

Az oszmán offenzíva sikere azon alapult, hogy valamennyi alakulat időben elérje a számára kijelölt terepszakaszt. A siker érdekében a Stange bej által vezetett különítmény új feladatot kapott az orosz támadás (az ún. Bergmann-offenzíva) kudarca után. Jól nyomon követhető hadműveleti tevékenységet folytatva a térségben, Stangének a Kaukázuson túlon állomásozó cári hadsereg minél több egységét lekötve, meg kellett zavarnia az oroszokat.⁷²

A terv egészéről látszik, hogy Enver pasára mély benyomást tett a németek 1914 augusztusának végén, Tannenbergnél kivívott, a cannae-i „katlan-csatára” emlékeztető győzelme.⁷³ Enver úgy vélte, hogy ha most támad, egy ilyen győzelem a Harmadik Oszmán Hadsereg számára is elérhető. Arra a következtetésre jutott, hogy a váratlan török támadás hatására az oroszok majd pánikba esnek, és elveszítik az ellenőrzést – megmaradt – csapataik fölött.⁷⁴

Enver pasa közeli bizalmasa, Hafiz Hakkı bej is nyilván úgy látta, hogy kivívható lesz a végső siker.⁷⁵ Az eddig történt pozitív fejlemények megtévesztették a török vezetést. De Berlinben is úgy látták, hogy – minden nehézség ellenére – még vállalható kockázattal jár a tervezett török támadás.⁷⁶

A támadás előtti napok I.: kétségek a támadási terv végrehajthatóságával kapcsolatban a Harmadik Oszmán Hadsereg legfelsőbb vezetésén belül

A terv, legalábbis térképen és papíron, egyszerre tűnt könnyűnek, ám egyszerre nehéznek is látszott. Megalkotói végül úgy ítélték meg, hogy elképzelésük összességében véve megvalósítható.

⁷² Vö. Erickson, *Ordered to Die* (2001), 55 sk; továbbá még uő. (= E. J. Erickson), *Ottomans and Armenians* (2013), 152.

⁷³ Ezzel a felvetéssel élt már Allen–Muratoff (1953), 249., majd később – markánsabb formában – Edward J. Erickson is: *Ordered to Die* (2001), 54: „Both Enver Paşa and Colonel Hakkı Bey wanted to duplicate Tannenberg and deliver another resounding defeat to the Russians at Sarikamiş”. Vö. még uő. (= E. J. Erickson), *Ottomans and Armenians* (2013), 154.

⁷⁴ Hasonlóképpen Erickson, *Ottomans and Armenians* (2013), 155: „With their lines of communications cut off in the dead of winter, Enver believed that the Russians would panic and that their command and control would collapse.”

⁷⁵ Így Erickson, *Ordered to Die* (2001), 54: „Enver Paşa and Colonel Hakkı Bey were convinced that the Russians would collapse when encircled.”

⁷⁶ Így Pomiankowski (1928), 98 sk.

⁷⁷ Így Erickson, *Ordered to Die* (2001), 60: „In many respects the Turkish campaign to annihilate a major portion of the Russian Army in the Sarikamis pocket was a remarkable

Utólagosan mi is elmondhatjuk, hogy a Sarıkamiş–Kars térségében összevont orosz csapatok katlanba zárását, majd megsemmisítését célzó oszmán offenzíva tervét mindenképp figyelemre méltó hadászati elképzelésnek kell tekintenünk.⁷⁷

A Hafiz Hakkı bej és Enver pasa, valamint német tanácsadók (mindenekelőtt Friedrich Bronsart von Schellendorf és talán Otto von Feldmann⁷⁸) által kidolgozott hadműveleti terv első, bevezető szakasza lassan teljesült. A terv megelevenedett, és akkor úgy tűnt, hogy a terv működőképes. A törököknek rövid időn belül sikerült összevonniuk három hadosztályt a támadáshoz. Utánpótlásukról is gondoskodtak, már amennyire ez lehetséges volt a fronttól ugyancsak távol eső Isztambulból.⁷⁹

A támadási terv készítői arról sem feledkeztek meg, hogy tekintetbe vegyék a térségben uralkodó téli időjárást, és számításba vették a térségre jellemző terepviszonyokat is. Igaz, itt meglehetősen alábecsülték a várható nehézségeket.⁸⁰

Egy katonai győzelem kivívásához azonban sok más is szükséges. Többek között nélkülözhetetlenek hozzá a jól kiképzett, megfelelő felszereléssel ellátott, és kellőképp élelmezett katonák.

Esetünkben egy olyan hadseregre lett volna szükség, amely a téli hadviselés körülményei közepette is tartósan, a siker valós reményével alkalmazható.

Ez messzemenően nem volt meg. Már kezdetben is sokszor csak több napos késéssel érkezett meg az elől küzdő csapatokhoz az élelem. A katonák addig az élelmiszer-tartalékként magukkal hordott kevés és kalóriaszegény táplálékra, a kenyérré és a szárított olajbogyóra voltak utalva.⁸¹ Túlnyomó többségük a szélsőségesen

accomplishment. [...] In concept, the Turkish plan was no less ambitious than the French Plan XVII or the Austro-Hungarian offensive into Galicia or the Russian offensive into East Prussia.”

⁷⁸ Némileg távolabbról l. ehhez Allen–Muratoff (1953), 250.

⁷⁹ Így Erickson, *Ordered to Die* (2001), 60.

⁸⁰ Vö. Erickson, *Ordered to Die* (2001), 60. és és Uyar–Erickson (2009), 247.

⁸¹ A frontvonalban küzdő török katonáknak már december 25. és 27. között is többnyire csak az oszmán hadseregen belüli „vastartalék”, a kenyérből és szárított olajbogyóból álló élelmiszer-minimum jutott. Így Guse, *Kaukasusfront* (1940), 42: „[...] von da ab (ti. december 25-től) bis zum Eintreffen der Bagage am 27. abends nur türkische eiserne Portion, das heißt Brot und getrocknete Oliven.” (a kiemelések tőlem – Sz. G.). A támadás megindulása előtt még Enver úgy gondolta, hogy győztesen előre nyomuló hadserege majd az elfoglalt területekről ellátja magát. Így Allen–Muratoff (1953), 253; vö. Rogan (2015), 106.

hideg téli időjárás tartós elviselését lehetővé tevő ruházatot sem kapott.⁸²

Am leginkább a török támadó szándék hiányzott. A Harmadik Oszmán Hadsereg parancsnoka, Hasszán İzzet pasa ugyanis télen és magashegységi körülmények között, a tartósan mínusz 20–25 Celsius-fokot is elérő hidegben még a visszavonulóban lévő orosz erők ellen sem akart általános támadást indítani.⁸³ Katonáit már az eddigi harcok is erősen igénybe vették.⁸⁴ Hiányzott a támadáshoz szükséges infrastruktúra is.

A török offenzíva kiindulási pontjával szolgáló Erzurum városától 400, illetve 700 kilométerre esett a legközelebbi vasúti átrakodó állomás.⁸⁵ Innentől igavonó, majd teherhordó állatokkal kellett eljuttatni a szállítmányokat a frontvonalba, még nyáron is nehezen járható hegyi utakon.⁸⁶ Harmincöt napba telt, amíg egy tüzérségi lőszer ezen a módon eljuthatott Isztambulból Török-Örményországba.⁸⁷

A támadás előtti napok II.: a vezetés leváltása mint kiút a bizalmi válságból⁸⁸

Későbbi beszámolója alapján úgy látszik, hogy az isztambuli főhadiszálláson leginkább (az isztambuli székhelyű Német Katonai Misszió vezetője) Liman von Sanders tiltakozott a Kaukázusontúli téli

offenzíva terve ellen, kiemelve azt is, hogy a szűk áteresztőképességű, behavazott hegyi utakon – és ösvényeken – sikerrel aligha lehet átfogó támadást indítani.⁸⁹ Enver pasa azonban ellenvetéssel él Liman von Sanders felé,⁹⁰ majd felmentette Hasszán İzzet pasát a parancsnokság alól, és maga vette át a Harmadik Oszmán Hadsereg irányítását.⁹¹

Mivel Enver új, agresszív hadvezetést akart,⁹² vagyis olyan embereket akart látni maga körül, akik hisznek abban, hogy úrrá tudnak lenni a felmerülő nehézségeken, a főparancsnokság átvétele a Harmadik Oszmán Hadsereg hadtesteinek élén is személyi változásokkal járt. Mindhárom hadtest parancsnokát – előbb a IX. és a XI. hadtest parancsnokait, majd valamivel később a X. hadtest parancsnokát is – Enver felváltotta saját embe- reivel.⁹³ A XI. hadtest parancsnokát (Galip pasa altábornagyot⁹⁴), mivel az ellenezte Enver pasa, a hadügyminiszter támadási tervét, az aktív szolgálatból is elbocsátották! A XI. hadtest német vezérkari főnöke (Lange őrnagy) továbbra is a helyén maradt.⁹⁵

A most már megmásíthatatlan szándékkal elhatározott offenzíva tervein eszközölt végső módosításokat is főként Enver egyik közvetlen hadügyminisztériumi munkatársa, a X. hadtest új parancsnokává kinevezett,⁹⁶ majd ugyanakkor ezredessé⁹⁷ előléptetett Hafiz Hakki bej készítette

⁸² Részletesebben l. ehhez Guse, *Kaukasusfront* (1940), 40 skk.

⁸³ Részletesebben l. ehhez Allen–Muratoff (1953), 247. és 249 sk.

⁸⁴ L. ehhez Guse, *Kaukasusfront* (1940), 31 sk.

⁸⁵ Egy Erzurum térségéből indított török offenzívához a Délkeleti- vagy Örmény-Taurus (Toros) északi lábánál fekvő Ulukışla, valamint az Euphratés középső folyásától keletre eső Tel Ábjád (Tell Ebiad, más írásmóddal Tell Abyad) állomásokig lehetett eljuttatni a vasúti szállítmányokat: l. ehhez Mühlmann, *Waffenbündnis* (1940), 32. Az oroszok ennél jóval kedvezőbb helyzetben voltak: utánpótlásuk az 1899-ben elkészült, Kars – Alexandropol (ma Gyumri) – Tiflisz (ma Tbiliszi) között kiépített vasútvonalon érkezett.

⁸⁶ Az 1914–1915. évi török téli offenzíva német résztvevőinek beszámolója alapján l. ehhez Reichmann (2009), 157 sk. Vö. még Allen–Muratoff (1953), 252 sk (*top yol* = cannon way).

⁸⁷ Újabbban így Neulen (2002³), 52.

⁸⁸

⁸⁹ Liman v. Sanders (1920), 52 sk.

⁹⁰ Liman von Sanders beszámolója szerint miután – kötelességéhez híven – felhívta Enver pasa figyelmét a tervezett vállalkozás igencsak aggályos voltára, Enver pasa azt mondta neki, hogy már mindent tekintetbe vett, és hogy minden hegyi utat felderítettek már, vagy fel fognak deríteni. Beszélgetésük végén pedig közölte a német tábornokkal, hogy későbbi tervei közé tartozik az, hogy Afganisztánon át Indiába meneteljen. Ez utóbbi kijelentése jól megvilágítja Enver pasa személyiségét. Liman von Sanders ez utóbbit „egészen fantasztikus, ám figyelemre méltó eszmének” nevezi: i.m. (1920), 52 sk.

⁹¹ A Harmadik Oszmán Hadsereg korábbi parancsnokának, Hasszán İzzet pasának a felmentésére 1914. december 18-án került sor, amelyet – a támadás kudarcát előre látva – maga Hasszán İzzet pasa kezdeményezett vö. Guse, *Kaukasusfront* (1940), 37. A közben Isztambulból (Trabzonon és Erzurumon át) a Kaukázusontúli frontra érkezett Enver pasa a rákövetkező napon, december 19-én vette át a Harmadik Oszmán Hadsereg személyes irányítását.

⁹² Így Erickson, *Ordered to Die* (2001), 55.

⁹³ Vö. Erickson, *Ordered to Die* (2001), 55., ill. 53 sk; továbbá Allen–Muratoff (1953), 251.

⁹⁴ Régi oszmán megnevezéssel: *mirliva*. Így Erickson, *Ordered to Die* (2001), 53. Vö. még Allen–Muratoff (1953), 251. o. 2. sz. jegyzet.

⁹⁵ L. Erickson, *Ordered to Die* (2001), 53. és küln. Allen–Muratoff (1953), 267.

⁹⁶ Ebben az esetben a kinevezés más módon történt, mint a IX. és a XI. hadtest új parancsnokainak esetében. Ezeket, mint mondtuk, leváltották, és az Enver pasa teljes bizalmát bíró törzstisztekkel cseréltek fel. A Harmadik Oszmán Hadsereg X. hadtestének addigi parancsnokát, Ziya pasát azonban nem váltották le. Korára való tekintettel őt Enver pasa, mint hadügyminiszter, nyugállományba helyezte, 1914. december 6-án. Ezt követően nevezte ki Enver közeli munkatársát és bizalmas hívét, Hafiz Hakkit a X. hadtest parancsnokává: vö. Erickson, *Ordered to Die* (2001), 55. és Reichmann (2009), 160.*

⁹⁷ Az egyúttal a bej címmel is járó ezredesi rendfokozat korabeli török megnevezése *Albay*.

el.⁹⁸ A támadó hadművelet terveinek végső kidolgozásában a Harmadik Oszmán Hadsereg új vezérkari főnöke, az ugyancsak Enver feltétlen hívének és közeli bizalmasának számító Friedrich Bronsart von Schellendorf pasa, altábornagy segítette őt.⁹⁹ Más német tiszteteket is megkérdeztek. Természetesen kikérték a szerény (őrnagyi) rendfokozata ellenére nagy befolyással bíró Otto von Feldmann véleményét.¹⁰⁰ Formálisan igénybe vették a volt vezérkari főnök, a Harmadik Oszmán Hadseregen belül most már csak a helyettes vezérkari főnök posztját betöltő¹⁰¹ Felix Guse bej, akkor alezredes, tanácsait is.¹⁰²

A szemben álló erők valószínűsíthető létszáma a Sarikamış–Kars irányába indított török támadást közvetlenül megelőző időszakban: 1914. december 15–22.

December közepére a Harmadik Oszmán Hadsereg mintegy 120 000 harcost számlált.¹⁰³ Ebből 90 000,¹⁰⁴ de inkább csak 75 000 katona volt ténylegesen is bevezethető a döntő jelentőségűnek szánt téli török támadásba.¹⁰⁵

Az offenzíva fő terhére viselni hivatott oszmán csapatok nem képviseltek jelentősebb támadó erőt. Kiképzettségük sok kívánnivalót hagyott hátra.¹⁰⁶ Ráadásul sokszor igen nyomorúságosan is festettek.

Ez utóbbit maga Enver pasa is kénytelen volt kimondani egy parancsában, miután a támadás előtt végigjárta az embereit.

Sok katonának nem volt bakancsa, és sokaknál a nagykabát is hiányzott. Ám Enver szerint az előttük álló ellenség így is fél katonáitól. És ha a török katonák behatolnak majd a Kaukázus hegyei közé, ott, az ellenségnél bőséggel megtalálhatnak mindent, amiben most hiányt szenvednek – mondta (napoleon az első itáliai hadjáratra induló hadseregéhez intézett kiáltványából kölcsönzött szavakkal) Enver pasa, a főparancsnokuk. Majd így zárta beszédét: az egész muszlim világ most a Harmadik Oszmán Hadsereg harcosaira figyel.¹⁰⁷

Enver szavaiból jól érzékelhető, hogy a csapatok felszereltségében mutatkozó hiányokat a csapatok lelkesedése és küzdeni akarása volt hivatva pótolni. Már akkor is kérdéses volt, hogy hosszabb távon mennyire lehet ez hatékony harci tényező.

A harmadik Oszmán Hadsereg felszereltsége igencsak hiányos volt. A törökök azonban ennek ellenére sem halaszthatták tovább a támadást. Velük szemben ekkor a kaukázusontúli orosz erők legfeljebb 60 000 embere állt.¹⁰⁸ Élő erőben ez közel kétszeres előnyt jelentett a törököknek. A támadók és a védők lövegeinek száma hozzá-

⁹⁸ Vö. Uyar–Erickson (2009), 247: „The Sarikamış Campaign plan, which was authored by the aggressive new commander of the X Army Corps, Colonel Hafiz Hakki Bey.”

⁹⁹ Vö. Allen–Muratoff (1953), 250: „[...] Enver [...] secured the moral support of several distinguished German officers, some of whom appear to have favoured his plan from purely personal motives (for instance, Bronsart von Schellendorf whom the friendship of Enver made chief of Turkish general staff).

¹⁰⁰ Vö. Allen–Muratoff (1953), 250: „Many German officers (including the forceful Major Feldmann) were consulted.”; vö. még i. m. 254: „its [ti. Enver pasa a Harmadik Oszmán Hadsereg katonáihoz intézett, 1914. december 19-én kelt parancsának] real authors, Colonel von Schellendorf and Major Feldmann [etc.]”.

¹⁰¹ A kaukázusi frontra való megérkezését követően Bronsart von Schellendorf vette át a Harmadik Oszmán Hadsereg vezérkari főnökének a posztját. Ettől fogva az ezt a tisztséget korábban betöltő Felix Guse Harmadik Oszmán Hadsereg az új vezérkari főnökének (Bronsart von Schellendorfnak) a helyettese lett: l. ehhez Guse, Kaukásusfront (1940), 38; vö. még Reichmann (2009), 160.

¹⁰² Így Erickson, *Ordered to Die* (2001), 54; vö. 55; továbbá l. még ehhez Reichmann (2009), 159. – Az 1913 decemberében Isztambulba érkezett német katonai misszió tagja, Felix Guse őrnagyi rendfokozattal bírt a császári német hadseregben. A török–német katonai együttműködésről szóló egyezménynek megfelelően ezért az oszmán hadseregbe történt átlépése után ott egyel magasabb rendfokozat illette meg őt. Az 1914–1815-ös év fordulóján Guse a Harmadik Oszmán Hadsereg vezérkari főnökéként igen fontos és nagy befolyást biztosító posztot töltött be a kaukázusi fronton. Később megírta emlékiratait is: Felix

Guse, *Die Kaukasusfront im Weltkrieg bis zum Frieden von Brest*, Koehler & Amelang, Leipzig 1940. Erre fentebb már hivatkoztunk. Így: Guse, *Kaukasusfront* (1940).

¹⁰³ Így Allen–Muratoff (1953), „between 120,000 and 125,000 man”. Más számadat: 150 000 (Larcher, *La guerre turque /1926/, 283.*), ill. 100 000 (Rogan /2015/, 106.).

¹⁰⁴ Így Larcher, *La guerre turque* (1926), 283.

¹⁰⁵ Újabbán l. ehhez Reichmann (2009), 158. o. 586. sz. jegyzet; további irodalmi hivatkozásokkal, ill. Rogan (2015), 419 (= a 106. o. 18. sz. jegyzete).

¹⁰⁶ Röviden (az oszmán szárazföldi haderő egészének kiképzettségét színvonalához viszonyítva a Harmadik Oszmán Hadsereg az 1914–1915. év telén nyújtott teljesítményét) l. ehhez Erickson (2001), 61: „[...] it would be hard to exceed the overall Turkish performance”.

¹⁰⁷ Enver katonáihoz intézett kiáltványának, pontosabban támadási parancsának teljes szövegét (természetesen francia nyelvű fordításban) közli Larcher (1926), *La guerre turque*, 283–284. Ugyanez törökül in: Köprülülü Şerif, Ilden, Sarikamış, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1999, 146–147. [non vidi]. Enver pasa katonáihoz intézett decemberi kiáltványából (a török eredeti alapján készült angol fordításban) idéz Rogan (2015), 106: „Soldiers, I have visited you all,” [...] „I saw that you have neither shoes on your feet nor coats on your backs. Yet the enemy before you is afraid of you. Soon we will attack and enter the Caucasus. There you will find everything in abundance. The whole of the Muslim world is watching you.”

¹⁰⁸ Így Larcher, *La guerre turque* (1926), 283. Más adat: Rogan (2015), 106: „fewer than 80,000 Russians”.

vetőlegesen azonos lehetett.¹⁰⁹ Ha az oszmán erők tovább késlekednek az offenzíva megindításával, elmarad a sikerük egyik legfőbb kulcsának szánt meglepetés.

A Sarikamış–Kers irányába indított támadás kezdő napjául 1914. december 22-ét jelölték ki. A támadási parancsot Enver pasa hadügyminiszter és egyben a Harmadik Oszmán Hadsereg új főparancsnoka december 19-én írta alá.¹¹⁰

Sarikamış felé. A város elfoglalásáért indított első török támadás: 1914. december 22–27.

Az Enver pasa által személyesen vezetett (közelebbi célkitűzésként Sarikamış és Kars visszafoglalására indított) támadás – némi késlekedés után¹¹¹ – 1914. december 22-én, kora reggel indult meg. Majd anélkül, hogy komolyabb ellenállásra talált volna, a december 25-ről 26-ra virradó éjjel elérte az akkori orosz–török határtól mintegy 25 kilométer távolságra fekvő Sarikamış¹¹² körzetét.

Az időjárás ekkor még kedvezett a támadóknak. A hideg mérsékelt volt, a fagy sem volt kemény, és alig havazott.¹¹³ Az akkor talán 75–80 000 küzdő-

képes katonát számláló Harmadik Oszmán Hadsereg¹¹⁴ alárendeltségébe tartozó török csapatok, közelebről a IX. hadtest előre vetett egységei,¹¹⁵ 1914. december 26-án 6 kilométerre közelítették meg a várost. (Néhány alakulatnak időlegesen sikerült behatolnia az oroszok által létrehozott modern településre, az Alsó-Sarikamış közelében fekvő Ó- vagy Felső-Sarikamışba.) A sodró erejűnek tervezett előrenyomulás azonban itt megállt,¹¹⁶ majd hamarosan katasztrofális méretű vereségbe torkollt.

Sarikamış elfoglalásáért indított első török támadás kudarcának okai

Korábbi vélekedések szerint a sarikamışı csatát rosszul tervezték meg, és rosszul is vezették. A legújabb korral foglalkozó hadtörténészek többsége máig úgy gondolja, hogy hanyagul kivitelezett és több mint vakmerő volt az 1914 telén indított – első – török támadás.¹¹⁷ Ez azonban csak részben igaz.

Annyi igaz, hogy a meglepetésre alapozott, és téves információk alapján akkor gyengének vélt ellenfél ellen indított támadásnál elégtelen volt a

¹⁰⁹ Így Allen–Muratoff (1953), 252: „The Turks were [...] about 50% stronger than the Russians in man; gunpower was about equal.”

¹¹⁰ Így Allen–Muratoff (1953), 254.

¹¹¹ Vö. Uyar–Erickson (2009), 247: „after many delays”.

¹¹² A határközeli kisváros, az Alexandropol (ma az örményországi Gyumri) és Kars közötti vasútvonal végállomásának is számító Sarikamış két, egymástól markánsan elkülönülő településből állt: az oroszok által épített, helyorségi garnizonként is szolgáló modern városkából, melyet az 1914–1915. évi török offenzíva idején Alsó-Sarikamışnak neveztek, valamint Ó- vagy Felső-Sarikamışból. Az orosz–török határhoz közelebb eső Alsó-Sarikamış területén épült barakkokban a cári hadsereg két ezredét szállásolták el. – Ehhez, valamint a város körül húzódó hegyes, dombos és helyenként kisebb-nagyobb szakadékokkal és vízmosásokkal teli vidék leírásához röviden l. Allen–Muratoff (1953), 263; vö. 264. (Map. 18.) és 284 (Map 19.).

¹¹³ A Sarikamışért vívott harcok egyes résztvevőinek beszámolóí nyomán így Erickson, *Ordered to Die* (2001), 58. Más adatok szerint viszont a térségben már december 19-én és 20-án beköszöntött az első komolyabb havazás: vö. Allen–Muratoff (1953), 255.

¹¹⁴ Az 1914-es decemberében a Harmadik Oszmán Hadseregállományába – a kiszolgáló egységeket is beleértve – talán 150 000 ember tartozott, és az szervezetenként három hadtestből (a IX., a X. és a XI. hadtestből) állt. A harcoss- és az ellátó állomány egy része azonban Erzurumban, főként a város körülvevő erődítményekben állomásozott: vö. Erickson, *Ordered to Die* (2001), 57. Korábban 120–125 000 főre becsülték a Harmadik Oszmán Hadsereg a támadó harcok során közvetlenül bevetett harcoss állományát: l. Allen–Muratoff (1953), 251. Az újabb kutatások azonban ezt – többnyire – már legfeljebb csak 75 660 emberre teszik (98 zászlóalj). Ugyanakkor a téma

mostani kutatói úgy látják, hogy tűzerejét tekintve a Harmadik Oszmán Hadsereg 218 löveggel és 73 géppuskával rendelkezett. Így Erickson, *Ordered to Die* (2001), 57 (Table 3.1: *Available Offensive Strength-Third Army, December 22nd, 1914*); vö. Reichmann (2009), 158.

– Itt csak utalnék rá, hogy legújabban 118 000 főben adják meg a támadásra készülő Harmadik Oszmán Hadsereg 1914 decemberében kimutatható állományát: l. ehhez a 223 sz. jegyzetet.

¹¹⁵ L. ehhez Uyar–Erickson (2009), 248.

¹¹⁶ 1914 december 25-éről december 26-ára virradó éjszaka, majd ezt követően 1914. december 26-án, a Harmadik Oszmán Hadsereg alárendeltségébe tartozó IX. hadtest előre vetett egységeként támadó XXIX. gyaloghadosztály két rohamot is indított azért, hogy – menetből – elfoglalja Sarikamışt. Mindkét roham sikertelen maradt; jóllehet a támadók egy időre behatoltak az oroszok által épített modern település, az Új- vagy Alsó-Sarikamış közelében fekvő régi városba, Ó-Sarikamışba: vö. Erickson, *Ordered to Die* (2001), 58. és Allen–Muratoff (1953), 271 sk.

– [2] A két támadás kudarcra után Enver pasa felhagyott a további rohamok erőltetésével, és úgy döntött, bevárja, amíg a X. hadtest a frontvonalba érkezik. Részletesebben l. ehhez Allen–Muratoff (1953), 258 skk. és 263 skk. A Sarikamış elfoglalásáért, illetve megtartásáért vívott török–orosz küzdelem tetőpontját 1914. december 28-án érte el. Így Allen–Muratoff (1953), 270. Az utolsó – nagy – támadásban a IX. hadtest megmaradt egységeivel egyesülve, részt vett a közben a frontvonalba érkezett X. hadtest egységei is: vö. Allen–Muratoff (1953), 270 skk.

¹¹⁷ Vö. ehhez Erickson, *Ottomans and Armenians* (2013), 155 „[...] criticized as *reckless and foolhardy* by most military historians” (ti. a Sarikamış elfoglalásáért indított téli támadás; a kiemelés tőlem – Sz. G.).

mélyégi felderítés, nem volt nehéztüzérség,¹¹⁸ és hiányoztak a gyorsan mozgó, megfelelő téli felszereléssel ellátott alakulatok. Az utánpótlás is akadozott. A csekély áteresztő képességű, és a sűrű hóeséstől időről időre járhatatlanná váló hegyi ösvényeken és a kis számú hegyi utakon a Harmadik Oszmán Hadsereg csapásmérésre kijelölt alakulatai – felvonulásuk közben – elvesztették egymással az összeköttetést.¹¹⁹ Majd a több napig tartó, nehéz menet megtétele után, az éhes és átfázott katonák szinte a végsőkig kimerülve jutottak el a hadszíntérre,¹²⁰ amelyet egy, a tengerszint fölött 1500–2000 méter magasságban elterülő fennsík alkotott.

Utólag úgy tűnik, hogy a török hadvezetés a legnagyobb hibát azzal követte el, hogy egyenként küldte harcba az arcvonalra szakaszosan beérkező hadosztályokat. Ever pasa azonban úgy értesült, hogy az oroszok visszavonulnak, és nem áll szándékukban a végsőkig védeni a várost. Ezért kísérelte meg az éppen rendelkezésére álló erőkkel a támadást.

Enverék a meglepetésre alapozták tervüket. Valóban meglepték az oroszokat.¹²¹ Így támadásuk akár sikerrel is járhatott volna.¹²² De több okból is ez nem így alakult.

Egy foglyul ejtett orosz katonától a Harmadik Oszmán Hadsereg vezérkarának tisztjei azt – a későbbiek során érvényét veszített – információt szereztek, hogy Sarikamışból kivonultak a cári csapatok. A foglyul ejtett orosz katona elmondása szerint a városában már csak egy tüzérség nélküli utóvéd maradt. Enver pasa ennek az információnak a birtokában döntött úgy, hogy nem várja be a Harmadik Oszmán Hadsereg még menetben levő részeinek a beérkezését, és késlekedés nélkül folytatja a Sarikamış elleni felvonulást.¹²³

A törökök nem várt téli offenzíváját követően az orosz hadvezetésben valóban vita alakult ki arról, hogy továbbra is védeni kell-e Sarikamışt, vagy

inkább vissza kell vonni onnan (Kars irányába) az orosz erőket.

Az utóbbi nézet mellett szólt, hogy az orosz hadvezetés közben értesült arról, hogy a Harmadik Oszmán Hadsereg alárendeltségébe tartozó X. hadtest zöme közeledik Sarikamışhoz; igaz lassú és keserves menetben az Allahuekber-hegységen át. Az ugyancsak a Harmadik Oszmán Hadsereg részét alkotó XI. hadtest pedig épp akkor ment át támadásba.

Mindezek ellenére Nyikolaj Nyikolajevics Jugyenyics tábornok, a vezérkari főnök, a Kaukázusontúli front későbbi főparancsnoka, a Sarikamış előtti állásokban való kitartást szorgalmazta. Jugyenyics érvelését elfogadva, Kaukázusontúli fronton küzdő orosz hadsereg legfelsőbb vezetése végül úgy döntött (az 1914. december 26-ról december 27-re virradó éjszaka lefolytatott tanácskozás során), hogy az orosz erők nem vonulnak vissza, és megvédik a várost.¹²⁴

Ebben a döntésben jelentős szerepet játszhatott az is, hogy egy december 26-án foglyul ejtett török tisztnél az oroszok sértetlenül megtalálták az Enver pasának által készített támadási terv egyik másolatát.¹²⁵

Enver pasa és a Harmadik Oszmán Hadsereg legfelsőbb vezetése azonban mit sem tudott arról, hogy a cári csapatok helyben maradnak. Ahogy arról sem tudott, hogy az oroszok most már egészében, egymást követő fázisaira lebontva ismerik a török támadási terveket. Ezért változatlanul kitartottak azon szándékuk mellett, hogy akár egyenként is Sarikamış ellen küldik a – mind gyengébben védettnek tartott – város alá szakaszosan beérkező, és már az oda vezető úton is végsőkig kimerült, jelentős veszteségeket szenvedett hadosztályokat.¹²⁶

Ekkorra már az időjárás is mindinkább rosszra fordult. Megkezdődött a Kelet-Pontoszi-hegység északkeleti nyúlványain, illetve a Kis-Kaukázus

¹¹⁸ Hogy gyorsabban mozogjanak a nehezen járható, magashegységi régióban, a IX. és a X. hadtesthez tartozó oszmán alakulatok hátrahagyták nehézlövegeiket, és csak könnyű hegyi lövegeket vittek magukkal a meglepetésre alapozott támadás során: vö. Allen–Muratoff (1953), 253. és Uyar–Erickson (2009), 247.

¹¹⁹ Így Uyar–Erickson (2009), 247 sk.

¹²⁰ A Sarikamış irányába támadó oszmán csapatok útját nehezítő sűrű hóeséshez – a növekvő hórétegtől mindinkább belepett hegyi utakon és ösvényeken l. pl. Allen–Muratoff (1953), 258; az 1914. december 24-i menetéről szóló tudósítás. A felvonulás nehézségeinek Enver pasa és az őt kísérő vezérkari főnök, a sűrű hóesésben mindinkább járhatatlanná váló hegyi úton mellette lovagló Bronsart von Schellendorf is részese volt (Allen–Muratoff/1953/, loc. cit.).

¹²¹ Így Uyar–Erickson (2009), 248: „In fact, total surprise was achieved”.

¹²² Újabbán így látja ezt egy ismert amerikai hadtörténész is: „Although criticized as reckless and foolhardy by most military historians (ti. a Sarikamış elfoglalásáért indított téli támadás), it must be noted that *the operation came very close to succeeding*, but failed primarily because Enver’s assumption that the Russians would panic did not happen.” In: Erickson, Ottomans and Armenians (2013), 155 (a kiemelés tőlem – Sz. G.).

¹²³ Így Allen–Muratoff (1953), 258; vö. 261 sk.

¹²⁴ Részletesebben l. ehhez Allen–Muratoff (1953), 259 skk. és 263 skk; küln. 267–269.

¹²⁵ L. ehhez Rogan (2015), 109.

¹²⁶ Számos példával l. ehhez Allen–Muratoff (1953), 253 sk; 257 skk; 261 sk. és küln. 263 skk.

előhegyei között december végétől gyakori, három vagy akár hét napon át is tartó havazás. A hó többnyire sűrűn, nagy pelyhekben hullott. A török–oroszhadszintér területére eső völgyeket ezért hamarosan egy-két méteres, a hegyoldalakat pedig akár a három-négy méter mélységet is elérő hó borította. A legtöbb hegyi úton és ösvényen ettől fogva szinte lehetetlenné vált mindenfajta közlekedést.¹²⁷

A X. hadtestet vezénylő Hafiz Hakkı bej, ezredes ilyen időjárási körülmények között adta ki sokak számára végzetes parancsát: keljenek át egy mély hóval borított, s most már úttalanná vált hegyvonulaton. Ha megkerülik, a hadtestparancsnok időt veszít. De számos katonája akkor életben maradhatott volna.¹²⁸

A decemberi török támadás egyik tragikus epizódja: a X. hadtest két hadosztályának felvonulása Sarikamış alá az Allahuekber-hegységen át

A Harmadik Oszmán Hadsereg egységei, mint mondtuk, szakaszosan érkeztek meg a csataterre. Különösen keserves volt a Harmadik Oszmán Hadsereg X. hadtestének felvonulása. Hogy a számukra kijelölt támadási sávba eljuthassanak, a X. hadtest megmaradt részeit alkotó hadosztályoknak és ezredeknek egy hegyláncon kellett átkelniük. Késve és végzetesen meggyengülve érkeztek meg Sarikamış alá. Ezekkel az erőkkal aligha lehetett támadni már.

1914. december 25-én a Harmadik Oszmán Hadsereg X. hadtestének nemrég kinevezett parancsnoka, Hafiz Hakkı bej, ezredes megígérte Enver pasának, hogy az általa parancsnokolt magasabb egység másnap reggelre eléri Sarikamış körzetét, és részt vesz a város ellen intézett rohamban. A X. hadtest parancsnoka nem szerette volna megszegni legfőbb szolgálati előjárójának – s egyben barátjának és egykori hadiakadémiai

évfolyamtársának, Enver pasának – tett ígéretét. Ehhez azonban az által parancsnokolt X. hadtest megmaradt két hadosztályának¹²⁹ át kellett kelnie az *Allahuekber Dağları* láncain.

A Kelet-Pontoszi-hegység részét alkotó Allahuekber 40 kilométer széles és 20 kilométer hosszú magashegység, amely 2500–3000 méter feletti csúcsokat mutat. Legmagasabb csúcsa 3120 méter magasba nyúlik, és mint minden magashegységben, itt is jelentősek szintkülönbségek. Hibás török térképei alapján Hafiz Hakkı úgy vélte, hogy alig 15 mérföldes (másként számolva 24 kilométeres) hegyi menetet kell öt óra alatt megtennie a hegyláncon át.¹³⁰ Ez nehéznek, de lehetségesnek látszott.¹³¹ Valójában azonban Hafiz Hakkı bej, ezredes különítménye huszonöt mérföldre (valamivel több mint 40 kilométerre) volt útjának céljától.¹³²

Am ettől eltekintve is, a X. hadtest két hadosztályának felvonulása messze nem úgy ment végbe, ahogy azt korábban eltervezték. Az arcvonal felé történő menetelésük során a katonák sokszor óránként csak egy kilométernyi távolságot tudtak megtenni a több mint egy méter magas hóban. Miközben felfelé kapaszkodtak a meredek és mély hótól borított hegyi utakon és ösvényeken, a magashegységben ekkorra már teljes erejével beköszöntő téli is meg kellett küzdeniük.

Hafiz Hakkı emberei tizenkilenc órán át meneteltek.¹³³ Útjuk mindinkább egyfajta halálmenetté vált.¹³⁴

Egyes résztvevők beszámolóí szerint a katonák először rendezett sorokban, fegyelmezetten haladtak előre. A hegyi menetelés azonban mind kimerítőbbnek bizonyult. Mégis átkeltek a mély hótól borított hegyláncon, és eljutottak a Sarikamış övező fennsíkra. A végsőig kifáradt oszmán katonákra itt tört rá a tomboló hóvihár.

A szélvihar által hajtott, sűrűn kavargó hópelyhektől az emberek nem látták egymást, és nem tudtak egymáson segíteni. De nem is akartak.

¹²⁷ Így Guse, *Kaukasusfront* (1940), 7: „Nach schönem Herbst tritt im Dezember großer Schneefall ein, der 3–7 Tage dauert und im Tale 1–2, auf den Bergen 3–4 m Schnee hinterläßt und viele Wege völlig sperrt. Dann herrscht meist heitere, trockene Kälte.”

¹²⁸ Így Uyar–Erickson (2009), 248: „Hafiz Hakkı gave *the fateful order* to cross over the Allahu'ekber Mountain instead of detouring around it. The X Army Corps made the crossing but at a disastrous cost of losing two thirds of its personnel on the trackless mountain.” (a kiemelés tőlem – Sz. G.).

¹²⁹ A XXX. és a XXXI. hadosztálynak. Vö. Allen–Muratoff (1953), 267.

¹³⁰ Allen–Muratoff (1953), 267.

¹³¹ Csak azért látszott lehetségesnek, mert a Hafiz Hakkı által használt hibás török térkép nyilván a szintkülönbségeket is másként mutatta. Egyebekben egy magashegységben nem lehet tartósan óránként öt kilométeres menetsebességgel haladni, főként nem a jobbra meredek és szűk hegyi ösvényeken.

¹³² Így Allen–Muratoff (1953), 267: „twenty-five miles”. Más adat: harminc mérföld. In: Rogan (2015), 110: „He [sc. Hafiz Hakkı] was at that point thirty miles away from the Sarikamış front”. Ez a távolság, átszámítva, valamivel több mint 48 kilométer.

¹³³ Így Allen–Muratoff (1953), 267.

¹³⁴ Így Rogan (2015), 111: „The next nineteen hours were nothing short of a death march.”

Mindenki csak a maga megmentésére gondolt. A katonák szétszéledtek, és megrohanták a fennsíkon álló kunyhókat, hogy a hóvihár és a hideg elől ott menedékre leljenek. A rend felbomlott. A katonai engedelmséget a tiszték már a legkeményebb eszközökkel sem tudták helyreállítani.

A rendkívüli hideg olykor meghaladta az emberi tűrőképességet. Volt, aki megőrült. Ugyancsak egy szemtanú beszámolója szerint egy katona ledőlt az út szélén a hóba, átölelte, majd marokszám szájába tömte és falta a havat. Mindeközben ez a katona sikoltva üvöltözött és szüntelenül remegett.¹³⁵

Az *Allahuekber Dağları* láncai között télen uralkodó zord, sőt nemritkán kegyetlen időjárási körülmények¹³⁶ miatt, majd a Sarikamış városát övező fennsíkon támadt tomboló hóvihár következtében, a X. hadtest két hadosztályának kb. 20 000 katonájából hozzávetőlegesen csak 13 000 fő érte el Sarikamış körzetét – még hozzá a tervezettnél közel egy nappal később, 1914. december 27-én.¹³⁷ A többiek az éhezés és a rendkívüli hideg, vagy a teljes kimerültség áldozatául estek. Egy idő után az emberek bármi módon már csak menteni akarták magukat. Ezért nagy volt a dezertőrök száma is.¹³⁸

A X. hadtest két hadosztálya végül célba ért. Megmaradt, ám végsőkéig kimerült katonáit azonban pihentetni kellett.¹³⁹ Össze kellett gyűjteni az útközben lemaradozott, csellengő katonákat is.¹⁴⁰ Ez részben sikerült. December 28-án így a X. hadtesthez tartozó két hadosztály (a XXX. és a XXXI. hadosztály) már reteszállást foglalt el egy Selim nevű településnél, amely a Sarikamışból Karsba vezető útvonalon feküdt.¹⁴¹

*

Ha nem is ennyire drasztikus módon, a Harmadik Oszmán Hadsereg másik két hadosztálya is hasonló vagy közel hasonló nehézségekkel szembesült. A török vezérkar várakozásaival ellentétben a váratlan támadás ellenére az orosz csapatok nem estek pánikba, és kitartottak.¹⁴² Hadvezetésük is jobb volt, mint ellenfelüké.¹⁴³

Mindezek mellett, mivel a Harmadik Oszmán Hadsereg támadó alakulatai változatlanul csak lassan, és most is csak szakaszosan érkeztek meg a frontvonalba, a Sarikamışnál 1914. december 29-étől újratekzdődő küzdelem során az orosz túlerő már mindvégig biztosítva volt.¹⁴⁴

A Sarikamış elfoglalásáért indított második török támadás: 1914. december 29. – 1915. január 1–2.

A másfél napon át tartó kényszerű pihenő után, amelyet Ever pasa (bizalmas tisztjei révén) a Sarikamış alatt, illetve a város térségében küzdő török csapatoknak adott, a győzelmet mindenképp kiereszkolni kívánó, hadvezérként is sikerre vágó hadügyminiszter úgy döntött, hogy maga veszi át a Harmadik Oszmán Hadsereg megmaradt erői feletti parancsnokságot. Ez meg is történt 1914. december 29-én.

Posztjának átvétele után Enver pasa, a hadügyminiszter, aki ettől kezdve a Harmadik Oszmán Hadsereg főparancsnokának feladatkörét ténylegesen is ellátta már, rögtön parancsba adta, hogy hadseregének valamennyi alakulata minden erejével és teljes elszántsággal folytassa a már megkezdett hadműveleteket. Az új, mindenki által ismert és igen nagy tekintéllyel bíró főparancsnok irányítása alá került Harmadik Oszmán Hadsereg megmaradt alakulatai, úgy tűnik, hallgattak is a

¹³⁵ Köprülülü Şerif *Ilden*, Sarikamış, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1999, 212–213. Idézi Rogan (2015), 110 sk (= a 419. o. 27. sz. jegyzete).

¹³⁶ Vö. Rogan (2015), 110: „[...] 3,000 metres above sea level, in full fury of winter”.

¹³⁷ Így Allen–Muratoff (1953), 266 sk; vö. még 270: „[...] the two divisions of X. Corps, after their difficult march [...], could put rather less than 12,000 men in the line” (a kiemelés tőlem – Sz. G.). Egy, már említett kortársi emlékezés szerint a X. hadtest 10 000 halottat hagyott a hóban, egyetlen nap (sic!) alatt: l. Rogan (2015), 111.

¹³⁸ L. ehhez vö. Guse, *Kaukasusfront* (1940), 40–42. és Allen–Muratoff (1953), 265.

¹³⁹ Ahogy a IX. hadtest a Sarikamış ellen intézett támadások során nagy veszteségeket szenvedett, és ugyancsak kimerült alakulatait is. Harminchat órán át, vagyis másfél napon át tartott az Ever pasától kényszerűen elrendelt pihenő. Így Allen–Muratoff (1953), 269. és Rogan (2015), 112.

¹⁴⁰ Így Allen–Muratoff (1953), 269.

¹⁴¹ Sarikamıştól északkeletre, csaknem félúton Sarikamış és Kars között. – Vö. ehhez Erickson, *Ordered to Die* (2001), 58.

¹⁴² Vö. Erickson, *Ottomans and Armenians* (2013), 155: „operation (ti. az 1914–1915 évi török téli támadás) [...] failed primarily because Enver’s assumption that the Russians would panic did not happen”.

¹⁴³ Így Erickson, *Ottomans and Armenians* (2013), 155: „[...] in a brilliant display of operational art and professionalism, General Yudenich kept his nerve to hold his ground and rapidly shifted Russian forces to inflict a disastrous defeat on the Ottomans” (a kiemelés tőlem – Sz. G.).

¹⁴⁴ A kaukázusontúli területen az 1914–1915. év fordulóján lezajlott török támadás katonai szempontú értékeléséhez újabb, ill. az eddig mondottakon túl, rövid összegzésben l. még Uyar–Erickson (2009), 242–249 sk (*An Uninspiring Start: The Sarikamış Campaign*).

szavára. 1914. december 29-én reggelén a IX. hadtesthez tartozó XXIX. gyalogos hadosztály és a X. hadtest állományába sorolt XXX. gyaloghadosztály igen lendületesen támadta az oroszok állásait.¹⁴⁵ Azon a napon más oszmán alakulatok is sikereket értek el,¹⁴⁶ kisebb krízishangulatot okozva ezzel ellenfeleik körében.¹⁴⁷

Sarikamış térségében aznap, 1914. december 29-én került sor a döntő ütközetre.¹⁴⁸ Enver pasa követte az előre nyomuló oszmán csapatokat, és személyesen irányította az egyes műveleteket.¹⁴⁹ A helyzeten azonban már a főparancsnok személyes jelenléte, Enver példamutató magatartása sem segíthetett.

A IX. és a X. hadtest egy héttel korábban még meglevő eredeti állományából, a két magasabb egység együttesen közel ötvenezerre,¹⁵⁰ vagy több mint ötvenezerre¹⁵¹ becsült katonájából, december 29-ére talán csak 18 000 ember maradt.¹⁵² Más adatközlések jóval kedvezőtlenebb képet festenek. Ezek szerint ekkorra a IX. hadtestnél kevesebb mint 1000, a X. hadtestnél pedig alig 2000 harcképes katona volt bevethető a korábbi kombattáns állományból.¹⁵³ A mind zordabbra forduló téli időjárás közepette vívott harcok (különösen a sok vérbe kerülő frontális rohamok erőltetése), a fagyserülések és az elégtelen táplálkozás előbb megtizedelték, majd csaknem végleg eltörölték a Sarikamış elfoglalásáért küzdő oszmán alakulatokat. De a túlélők sem voltak abban az állapotban, hogy hatékonyan harcolhassanak.

Ugyanekkor a Sarikamış megtartásáért harcoló, a város körül jó védőállásokat kiépített orosz erők létszáma lassan elérte a 13 000 főt, és csak tovább növekedett.¹⁵⁴ Először ez az erősítés csak kisebb mértékű volt, ám a kellő időben érkezett. A karsi

garnizon parancsnoka például, saját kezdeményezése alapján, 1914. december 29-én három gyalogos zászlóalj, egy üteget, és egy kozák lovasszázadot indított útnak Sarikamış felé.¹⁵⁵ Néhány nappal később, 1915. január 1–2-án éjszaka, egy kisebb létszámú magasabb egység (a 3. *Kaukázusi lövészdandár*) is elindult vasúton a front egyik veszélyeztetett szakaszára.¹⁵⁶ A Sarikamış védő oroszok végül több löveggel (köztük nehézlöveggel is) és több géppuskával rendelkeztek, mint ellenfeleik. Így vissza tudták verni a december 29-én indított, még igen elszánt török támadásokat.

A Harmadik Oszmán Hadsereg által az orosz erők ellen intézett ismétlődő rohamok sem aznap éjszaka,¹⁵⁷ sem a rá következő napon hoztak átütő vagy tartós sikert, egyik frontszakaszon sem. 1915. január 2-ára azután a törökök végleg kimerültek. Erőiket felőrölték a folytonos támadások.

Az orosz vonalak viszont a szüntelen török támadások nyomása alatt sem omlottak össze. A Sarikamış térségében küzdő cári csapatok újabb meg újabb erősítéseket kaptak. Ellenállásuk így mindinkább erősödött.¹⁵⁸

A várható vereség körvonalai egyebekben már az újabb támadás megindulása előtt, már 1914. december 27-én kirajzolódtak. Ezen a napon jelentette a X. hadtest parancsnoka, a közben tábornokká (*Orgeneral*) előléptetett,¹⁵⁹ s így most már a pasa címzésre jogosult Hafiz Hakkı a Harmadik Oszmán Hadsereg feletti irányítást már akkor ténylegesen is ellátó Enver pasának,¹⁶⁰ hogy a parancsnoksága alá rendelt X. hadtest harcos állománya hozzávetőlegesen két zászlóalj létszámára zsugorodott. Akkori becslések szerint ez talán hét százaléka volt a hadtest névleges harci

¹⁴⁵ Így Allen–Muratoff (1953), 271: „attacked with great *élan*”.

¹⁴⁶ Részletesebben l. ehhez Allen–Muratoff (1953), 271.

¹⁴⁷ Így Allen–Muratoff (1953), 272: „[...] 29 December had been a day of crisis not only on the Sarikamış front” (a kiemelés tőlem – Sz. G.).

¹⁴⁸ Így Allen–Muratoff (1953), 272. és Rogan (2015), 112: „The decisive battle for Sarikamış was fought on 29 December”.

¹⁴⁹ L. ehhez Erickson, *Ordered to Die* (2001), 58.

¹⁵⁰ Ezt, a becsült zámot adja meg Erickson, *Ordered to Die* (2001), 57: 21 000, ill. 28 000 fő (Table 3.1: *Available Offensive Strength-Third Army, December 22nd, 1914*).

¹⁵¹ Így Rogan (2015), 112.

¹⁵² Az újabb török kutatások alapján, közelebről az eddig fel nem használt, vagy nem megfelelő módon értékelt levéltári források feltárása nyomán ezt, az ugyancsak becsült adatot közli Rogan (2015), 112.

¹⁵³ Így Uyar–Erickson (2009), 248.

¹⁵⁴ Így Rogan (2015), 112.

¹⁵⁵ L. ehhez Allen–Muratoff (1953), 273 sk.

¹⁵⁶ Vö. Allen–Muratoff (1953), 274.

¹⁵⁷ L. ehhez Allen–Muratoff (1953), 271. és röviden Rogan (2015), 112 sk.

¹⁵⁸ A fentiek egészéhez l. Allen–Muratoff (1953), 270–274. és 276–279 skk; továbbá, rövid összegzésben, Erickson, *Ordered to Die* (2001), 58. és Rogan (2015), 112 sk.

¹⁵⁹ Vö. Reichmann (2009), 161. – Ez kb. az akkori császári német hadseregen belül a vezérezredesnek (*Generaloberst*) megfelelő oszmán rendfokozat volt. Hafiz Hakkı esetében a hadügyminiszter, Enver pasa javaslatára hajtották végre az előléptetést. Ismeretségük – és bizalmas barátságuk – régi keletű volt: Hafiz Hakkı 1901 és 1902 között Enver évfolyamtársa volt a vezérkari tiszteket képző isztambuli katonai akadémián.

¹⁶⁰ A hadművellet egészének menetére már akkor is Enver pasa és legközelebbi tanácsadója, Hafiz Hakkı gyakorolta a legnagyobb hatást. Vö. Erickson, *Ordered to Die* (2001), 61: „[...] Enver Pasa and Hafiz Hakkı Bey, [...] exercised immediate and decisive tactical influence over the operation”.

erejének.¹⁶¹ Bár ez túlzónak tűnő, s ma már realisan meg nem ítéhető számadat, ám ez a becslés önmagában véve is jól mutatja, hogy a támadás kivitelezéséért felelős török katonai vezetők többsége belátta: a kitűzött célok elérésének reális esélye elveszett.¹⁶² Mindezt megerősítette az a jelentés is, amely a 1914. december 31-én érkezett a IX. hadtest vezérkari főnökétől. Neki is alig maradtak harcra vethető emberei egy kritikus terepszakaszon.¹⁶³

Az időjárás is rosszra fordult. 1914. december 28-án a Sarikamış tágabb térségében küzdő X. hadtest másfél méteres hóról és mínusz 26 Celsius-fokot elérő hidegről tudósította a Harmadik Oszmán Hadsereg vezérkarát.¹⁶⁴

A közben beérkező erősítések sem javítottak a törökök sarikamışı helyzetén. Hat oszmán gyalogezred három napon át menetelt a sűrű hóesésben. 75 kilométernyi utat tettek a hegyek között, mire elérték az ellenség arcvonalát. Támadásuk nem járt sikerrel.¹⁶⁵ De nem is járhatott. A török katonák számára ugyanis, akik elégtelenül táplálkoztak, és többnyire sátrak és megfelelő téli ruházat nélkül feküdtek éjszakánként a puszta havon, a napközben megtett keserves menet után, a zord időjárási viszonyok most már önmagukban véve is lehetetlenné tették a közben megerősített orosz állások elleni támadást.¹⁶⁶

Mindezek ismeretében a hadművelet vezetésében részt vevő török főtisztek többsége közölte a támadás folytatásával kapcsolatos ellenvetéseit.¹⁶⁷ Legkésőbb 1915. január 1-jéig a Harmadik Oszmán Hadsereg csaknem valamennyi magas rangú tisztje belátta, hogy minden további erőfeszítés hasztalan.¹⁶⁸ Enver pasa azonban hallani sem akart a visszavonulásról, és a nyilvánvalónak látszó kudarc ellenére is tovább erőltette a támadó hadművelet.¹⁶⁹ Szándékától az sem tántorította el,

hogy az 1914–1915-ös év tele minden addiginál keményebbnek mutatkozott.¹⁷⁰

Ilyen körülmények közepette indult meg a kimerült és utánpótlási nehézségekkel is küszködő oszmán csapatok ellen, 1915. január 2-án az orosz ellentámadás.

A Sarikamış alatti orosz ellentámadás: 1915. január 2–7.

Már kezdettől fogva látszott, hogy az 1915. január 2-án megindult orosz ellentámadás csak a Sarikamış bevételéért indított rohamok során részenként bevetett, majd ennek megfelelően komoly veszteségeket szenvedett oszmán csapatok végső vereségét eredményezheti. A térségben kevés, még harcra képes török alakulat maradt. Az utánpótlás is akadozott. A Sarikamış alá vezényelt újabb egységek pedig késve és kimerülten érkeztek meg a hadszíntérre.

Január 3-án sűrű köd ereszkedett a tájra. Ez lehetetlenné tett minden csapatmozdulatot. Ez a kényszerű szünet lehetőséget adott a szemben álló felek vezetőinek arra, hogy még egyszer átgondolják terveiket.¹⁷¹

Január 4-én egy, a Sarikamış városától északra húzódó, húsz kilométer hosszú frontszakaszt már csak kb. hétezer török katona védelmezett. Ezen a frontszakaszon a hideg mellett most már állandósuló élelmezési gondokkal is küzdő törököknek harmincezer cári katona támadását kellett volna feltartóztatnia.

A kemény fagyokkal párosuló zord téli időjárás a kaukázusi fronton küzdő cári hadsereg alakulatainak is komoly nehézségeket okozott. Támadó alakulataikat azonban jobban ellátták, és a lehetőségekhez mérten feltöltötték az oroszok. Így

¹⁶¹ Így Guse, *Kaukasusfront* (1940), 46. – A Harmadik Oszmán Hadsereghez rendelt X. hadtest harcoss állománya 28 000 lövész számlált 1914. december 22-én. Másként számolva ez 33 zászlóaljat jelentett a hadművelet megindulásakor. L. ehhez Erickson, *Ordered to Die* (2001), 57 (Table 3.1: *Available Offensive Strength-Third Army, December 22nd, 1914*).

¹⁶² Így vélekedik erről a téma egy újabb kutatója is: Reichmann (2009), 161. o. 601. sz. jegyzet.

¹⁶³ Allen–Muratoff (1953), 274: „On the 31st, the chief of staff of IX Corps had reported that the remnants of this corps in the Turnagel woods were about 2500 strong with only 1000 men and fourteen machine guns in the line and fourteen guns fit for action [etc.]”. – A Harmadik Oszmán Hadsereg állományába tartozó IX. hadtest harcoss állománya 21 000 lövészt számlált 1914. december 22-én. Másként számolva: a hadművelet megindulásakor ez 27 zászlóaljat jelentett, 58 löveggel és 23 géppuskával. L. ehhez Erickson, *Ordered to Die* (2001), 57

(Table 3.1: *Available Offensive Strength-Third Army, December 22nd, 1914*).

¹⁶⁴ Erickson, *Ordered to Die* (2001), 58.

¹⁶⁵ Vö. Erickson, *Ordered to Die* (2001), 58. és uő. (= E. J. Erickson), *Ottoman Army Effectiveness in World War I* (2007), 13.

¹⁶⁶ Így Reichmann (2009), 161.

¹⁶⁷ Ezek közé tartozott a X. hadtest parancsnoka, az Enver pasa közeli bizalmasának számító Hafız Hakki is: vö. Haley, *Enver Paşa and the German Empire II* (1994 b), 227.

¹⁶⁸ Így Uyar–Erickson (2009), 248.

¹⁶⁹ Így Uyar–Erickson (2009), 248.

¹⁷⁰ Vö. Uyar–Erickson (2009), 247: „The winter of 1914 turned out to be one of the harshest with record levels of snow and temperature drops”.

¹⁷¹ Allen–Muratoff (1953), 279; vö. 281.

azok, jóllehet veszteségeik súlyosak voltak, nem veszítették teljesen el csapásmérő képességüket.¹⁷²

Az oroszok azt tervezték, hogy átfogó támadást indítanak egyidejűleg a várostól keletre és nyugatra. Egy lovashadosztálynak a Sarikamış alatt bevetett oszmán haderő balszárnyát alkotó csapatok összeköttetési vonalait kellett megszakítania.¹⁷³

1915. január 4-én, még mielőtt leszállt volna az este, a Harmadik Oszmán Hadsereg a teljes összeomlás szélére jutott.¹⁷⁴ A szinte szünet nélkül ismétlődő orosz támadások mind kisebb területre szorították vissza a IX. és a X. hadtestet. A nap végére azután, nagy veszteségekkel járó utóvédharcokban, a IX. hadtest gyakorlatilag megszűnt létezni mint harcoló alakulat.¹⁷⁵ A IX. hadtest kétségbeesett ellenállásának köszönhetően a X. hadtest még küzdeni képes alakulatainak sikerült elkerülniük a bekerítést.¹⁷⁶ Ezzel együtt mindinkább világossá vált, hogy a törökök vagy visszavonulnak, vagy a Harmadik Oszmán Hadsereg maradéka is megsemmisül.¹⁷⁷

A döntésre való várakozás napjai: 1915. január 5–6.

Enver pasa sokáig nem volt hajlandó elfogadni a vereség gondolatát. Képtelen volt meghozni az adott helyzetben egyetlen ésszerű döntést, vagyis nem adta fel védelmi pozícióit, és nem vonta vissza megmaradt erőit Sarikamış alól. Habozásáért a törökök már addig is keservesen megfizettek. Egyetlen nap alatt, 1915. január 4-én, a reggeltől estig tartó harc során a Harmadik Oszmán Hadsereg harcos állományának harmada megsemmisült.¹⁷⁸

A veszteség jóval kisebb lett volna, ha Enver pasa, a főparancsnok, aki most már az orosz bekerítés veszélyével is számolni kényszerült, korábban rendeli el a visszavonulást.

Hogy a Harmadik Oszmán Hadsereg megmaradt részeit megmentse, az önmagába vetett hitében mélyen megrendült Enver pasa¹⁷⁹ végül maga is belátta: kénytelen kiadni az általános visszavonulást elrendelő parancsot. Egyes terepszakaszokon egyebekben erre, az ő

beleegyezésével, már az orosz ellentámadást követő napon-napokban sor került.¹⁸⁰

Sarikamış városa végül bevehetetlennek bizonyult a törökök számára, akik már a város környéki pozícióik többségét sem tudták tartani. Mindezt Enver pasa is belátta. Mintegy ennek beismeréseként, 1915. január 5-én azután átadta (a nemrég még csak X. hadtest parancsnokává kinevezett) Hafiz Hakkınak a Sarikamışnál harcoló valamennyi török alakulat feletti parancsnokságot.

1915. január 6-án már a Harmadik Oszmán Hadsereg főhadiszállása is orosz tüzérségi tűz alatt állt. Így, az új parancsnoki posztja által adott lehetőséggel élve, Hafiz Hakkı pasa még ugyanezen a napon – 1915. január 6-án – elrendelte az általános visszavonulást.

A döntés napja: 1915. január 7. Megkezdődik a Harmadik Oszmán Hadsereg megmaradt erőinek általános visszavonulása Sarikamış alól

Legkésőbb 1915. január 7-én a Harmadik Oszmán Hadsereg megmaradt alakulatai, ha tudtak, elszakadtak az ellenségtől, és megkezdték az Erzurum irányába történő menetelést. A legnagyobb veszteségeket szenvedett IX. és a X. hadtest számára is kiadták a visszavonulási parancsot. Ez azonban későn érkezett. A IX. hadtest, mint láttuk, ekkor már nem létezett, mint harcolni képes magasabb egység. A X. hadtestnek sikerül kicsúsznia a bekerítésből,¹⁸¹ így elkerülte a teljes megsemmisülést.

A visszavonulás

A Harmadik Oszmán Hadsereg megmaradt alakulatai rendkívül zord időjárási viszonyok közepette, mély hó borította magashegységben kezdték meg a Sarikamış alóli visszavonulást saját vonalaik, Köprüköy és Erzurum városai felé.

A veszteségek már eddig is nagyok voltak. Sok török katona a Sarikamış ellen intézett rohamok során esett el. Sokak halálát az 1915. január 2-án megindult orosz ellentámadás okozta, amely

¹⁷² Utóbb így Reichmann (2009), 161.

¹⁷³ Részletesebben l. ehhez Allen–Muratoff (1953), 274sk. és 276 skk.; továbbá 279 skk. és 283 skk.

¹⁷⁴ Így Erickson, *Ordered to Die* (2009), 59.

¹⁷⁵ Részletesebben l. ehhez Allen–Muratoff (1953), 277 sk. és Erickson, *Ordered to Die* (2009), 59; vö. még Rogan (2015), 113 sk.

¹⁷⁶ L. ehhez Allen–Muratoff (1953), 274; 278 sk. és 282 skk., ill. újabban, rövid összegzésben, Uyar–Erickson (2009), 248.

¹⁷⁷ A korábbi kutatási eredmények alapján erre a következtetésre jutott Erickson is: *Ordered to Die* (2009), 59.

¹⁷⁸ Részletesebben l. ehhez Erickson, *Ordered to Die* (2001), 59.

¹⁷⁹ A harcokban részt vevő török és német tisztek beszámolóí nyomán így látta ezt már a korábbi kutatás is. L. küln. Allen–Muratoff (1953), 274: „During these critical days of 1–2 January Enver Paşa had lost that overbearing self-confidence which had proved so fatal to the Turkish Third Army”.

¹⁸⁰ L. ehhez Allen–Muratoff (1953), 274.

¹⁸¹ Részletesebben l. ehhez Allen–Muratoff (1953), 278 sk.

„katasztrófává változtatta a már amúgy is kudarcba fulladt török támadást.”¹⁸² Mások egyszerűen megfágytak a nyílt mezőn, az erdőkből vagy a hegyoldalakon, a havon való éjszakázás során. Legtöbbször azonban a harcok lezáródását követően veszték oda, a Sarikamış alól való visszavonulás során.

A már amúgy is fáradt és elgyötört katonákra, akik egy idő óta elégtelenül is táplálkoztak, a rendkívüli hideg jelentette a legnagyobb veszélyt a visszavonulás igencsak keserves, maradék erejüket is igénybe vevő napjaiban.¹⁸³ A 2000–3000 méter magas hegyek között ezen a télen olykor mínusz 36 Celsius-fokig, sőt akár mínusz 40 fokig is süllyedt a hőmérő higanyszála.¹⁸⁴ A szakadatlan hóesés pedig belepte a török hadvezetéstől korábban beláthatónak és járhatónak mondott hegyi ösvényeket és utakat.¹⁸⁵

A Kis-Kaukázus hegyei között télen uralkodó szélsőséges időjárási körülmények még a jól felszerelt Alpini-egységeket is próbára tették volna. Itt azonban nem, vagy alig volt téli felszerelés.

Enver pasa még a török offenzíva kezdete előtt megparancsolta, hogy a harcba induló élcsapatok csak a legszükségesebb felszerelést és a nélkülözhetetlen élelmiszer fejadagot vigyék magukkal; azért, hogy (a meglepetés mellett a gyorsaságra is alapozott támadásnál) gyorsabban haladhassanak.¹⁸⁶ Ugyanebből a célból hagyták hátra a takarókat és sátrakat is.¹⁸⁷ Enver arra számított, hogy gyors ütemben előre nyomuló csapatai szállásra találjanak az elfoglalt falvakban, ahol bőségesen elláthatják majd magukat.¹⁸⁸

A török támadás kudarcát ez az elképzelés keservesen megbosszulta magát. A visszavonulóknak nem volt meleg ruházata, de sokaknak még nagykabát sem jutott.¹⁸⁹ A meredek és szűk hegyi utakon fegyvert és lőszert cipelő katonák nappal talán jobban elviselték a hideget. Éjjel azonban a havon kellett aludniuk. (Sátrak híján még a hadműveletet vezető Enver pasa is a szabadban, a hóban éjszakázott több napon át vezérkarával.¹⁹⁰) A számukra kiadott parancs szerint a csapatok tüzgyújtásra való faanyagot sem vihettek magukkal. A csak gyér erdő borította, vagy egyenesen fátlan völgyekben és hegyoldalokon így azután nem volt tűzük, ami mellett éjjel melegekedhettek volna.¹⁹¹

A magashegységben történő visszavonuláshoz is szükséges téli felszerelés hiányát egyes katonai vezetők sajátos módon próbálták ellensúlyozni. IX. hadtest parancsnoka például arra utasította katonáit, vessék le nagykabátjukat és a hátizsákot. Megítélése szerint így a katonák könnyebben haladnak előre az egy–másfél méter magasságot is elérő hóban.¹⁹²

A visszavonuláskor a legtöbb haláleset a rendkívül zord téli időjárás és a téli ruházat hiánya miatt történt, valamint az utánpótlási nehézségek következtében fellépő tartós éhezés okán. Már Napóleon oroszországi hadjáratának tapasztalatai is azt mutatták, hogy a zord télen végrehajtott visszavonulás során három tényező, a kimerültség, a hideg és a stressz végzi a legnagyobb pusztítást egy katona anyagcsere-rendszerében. Ilyen körülmények között, még elégséges táplálkozás esetén is, csak a bevitt élelem töredéke képes beépülni a szervezetbe.¹⁹³

¹⁸² Így Reichmann (2009), 161: „Die russische Gegenoffensive, die am 2. Januar 1915 begann, verwandelte die bereits gescheiterte türkische Offensive in ein Desaster.”

¹⁸³ Plasztikus ábrázolásban I. ehhez a bibliográfiai apparátusban felsorolt képi dokumentumokat: *Internetes linkek II.: képi dokumentumok*.

¹⁸⁴ Neulen (2002²), 53., ill. Erickson, *Ordered to Die* (2001), 59.

¹⁸⁵ Vö. Liman v. Sanders (1920), 52 sk. Az ismert amerikai hadtörténész, Edward J. Erickson közlése szerint 50–60 centiméteres hóréteg borította a harcok színteréül szolgáló tájat, ahogy a harctérhez vezető utakat is: *Ordered to Die* (2001), 59. Erickson közlése nyilván az 1915 január-február hónapjaiban végbement eseményekben részt vett katonák feljegyzésein alapul. Kortársi beszámolókon alapul egy másik munka is. Itt azonban Ericksonétól némileg eltérő leírást olvashatunk. Az ösvények egy része a szerzők szerint még a zord téli időszakban is járható maradt az oszlopban vonuló gyalogság számára vagy a teherhordó állatoknak. A gyakran feltámadó erős szél ugyanis elsöpörte ezekről az ösvényekről a havat. In: Allen–Muratoff (1953), 252 sk.

¹⁸⁶ Így Allen–Muratoff (1953), 253: „The Turkish 29th Infantry Division, followed by the 17th, had to begin their march on 22

December. They took with them only mountain artillery and baggage was cut to the minimum; *the askers* [ti. a török katonák] *carried very limited rations, mostly the flat lightly baked wheaten bread of the country.*” (a kiemelés tőlem – Sz. G.).

¹⁸⁷ Vö. Rogan (2015), 106.

¹⁸⁸ A fentiek egészéhez I. Rogan (2015), 106; vö. Allen–Muratoff (1953), 253.

¹⁸⁹ Vö. ehhez Allen–Muratoff (1953), 253: „(a támadás kezdetén) *The askers* [ti. a török katonák] had been supplied with no warm clothing and only a proportion carried greatcoats.”

¹⁹⁰ 1914. december 25. és 28. között. – Kissé másként Guse, *Kaukasusfront* (1940), 42: „Von 25. [sc. Dezember] bis 2 Januar biwakierte der Stab ohne Zelte.”

¹⁹¹ Így Allen–Muratoff (1953), 253.

¹⁹² Pomiankowski (1928), 103. – A IX. hadtest újonnan kinevezett parancsnokának, Ali İhsan pasának ezt a parancsát később említi még Allen–Muratoff (1953), 253. o. 2. sz. jegyzet és Neulen (2002²), 53.

¹⁹³ L. ehhez <https://www.youtube.com/watch?v=hgwC54loM70> (Napóleon oroszországi hadjárata; második rész), 20:10-től.

A Harmadik Oszmán Hadsereg állományából talán a 20 000 főt is elérte azok száma, akik az éjszakai hidegben halálra fagytak, miután kiváltak, majd visszafelé meneteltek a frontvonalból.¹⁹⁴

A végsőkéig kimerült, vert sereg magashegységi körülmények között végrehajtott téli visszavonulásának már-már önmagában is elviselhetetlen nehézségeit csak tovább fokozta az ellenség várható rajtaütéseitől való félelem.

Enver pasa, mint mondtuk, 1915. január 5-én adta át a Harmadik Oszmán Hadsereg feletti főparancsnokságot a most már tábournoki rangot viselő, s ezért a pasa címzésre jogosult Hafiz Hakkinak. Ő maga 1915. január 9-én (bizalmas hívével és közeli munkatársával, a harcok közepette a karján megsebesült Bronsart von Schellendorffal együtt) – Erzurumon át – Isztambulba utazott. Ugyanezen a napon, ahogy azt a korábbi harcok színteréről visszatérő tisztek jelentették, a Harmadik Oszmán Hadsereg küzdőképessége állománya talán már csak kb. 10000 lövészkatonából állt.¹⁹⁵

Ekkor, január második hetében, a már csak kisebb egységek által képviselt IX. hadtest, valamint a korábban ugyancsak komoly veszteségeket szenvedett X. hadtest művelési sávjában már esetenként mínusz negyven főkig süllyedt a hőmérő higanyszála.¹⁹⁶ A hidegről zordra, majd zordról lassan már-már kegyetlenre fordult időjárás tovább csökkentette a Sarikamış ellen intézett rohamokat túlélő oszmán katonák hazajutási esélyeit.

Néhány kisebb egység a Harmadik Oszmán Hadsereg főerőitől elvágyva vagy elszakadva, az oszmán erők általános visszavonulását követően is folytatta a kényszerű küzdelmet. Ezek jórészt felfmorzsolódtak¹⁹⁷ A kevés, sikerrel helyt álló

alakulat közé tartozott a Stange bej, alezredes által vezényelt lazisztáni különítmény. Ez sokáig tartotta magát a front délnyugati szektorában, (az 1914. december 25-én elfoglalt) Ardahánban. Stange csak 1915. január 18-án vonult ki ebből a kulcsfontosságú városból, majd kalandos visszavonulás után, 1915. március 1-jén érte el kiindulási állásait.¹⁹⁸

Egy hadsereg roncsai: pillanatfelvétel az összeomlás után

Az orosz csapatok végleg csak 1915. január 18-án hagytak fel megvert ellenfelük üldözésével.¹⁹⁹ A Sarikamış elleni támadásban részt vevő oszmán egységek megmaradt részei is zömmel ekkor, vagy az ezt követő napokban tértek vissza kiindulási pontjukra. A végsőkéig kimerült török katonák közül itt további áldozatokat szedett a (kiütéses) tífusz.²⁰⁰

A török – és német – túlélőkben már akkor is joggal merült fel a kérdés, hogy elhibázott volt-e a téli támadás gondolata?²⁰¹ És ha nem, akkor tehetők volna a törökök jobban a dolgukat?²⁰²

Egészében véve elmondhatjuk, hogy az orosz katonai vezetés jobban teljesített, mint a török. Bergmann Köprüköynél, majd Sarikamışnál is sokat hibázott,²⁰³ Jugyenyics azonban mindvégig kiváló hadvezérnek bizonyult.²⁰⁴

Az oszmán oldalon Enver pasa nem számolt a valós tereppel és a valós időjárással.²⁰⁵ Rosszul mérte fel az oroszok várható reakcióit, és megfelelő hadművelési tartalékokról sem gondoskodott.²⁰⁶ Ezért a hadjárat minden terhe zömmel az egyszerű török katonára, a szívós és kitartó, jól küzdő, de kiváló menetteljesítményt is nyújtó²⁰⁷ *mehmetçikre* hárult.

¹⁹⁴ Így Özdemir (2008), 51.

¹⁹⁵ Így Erickson, *Ordered to Die* (2009), 59.

¹⁹⁶ Mint fentebb már említettem, ezt az adatot közli Erickson, *Ordered to Die* (2001), 59.

¹⁹⁷ L. ehhez Allen–Muratoff (1953), 282 sk.

¹⁹⁸ L. küln. ehhez Allen–Muratoff (1953), 281; 293 sk.

¹⁹⁹ Így Allen–Muratoff (1953), 283.

²⁰⁰ Vö. Liman v. Sanders (1920), 54. és Erickson, *Ordered to Die* (2001), 62; továbbá Özdemir (2008), küln. 53–67. (*What occurred in Erzurum and its Environs at the Beginning of 1915?*) és passim. – Tífusz következtében halt meg 1915. február 12-én Enver közvetlen hadügyminisztériumi munkatársa és bizalmasa, a X. hadtest parancsnokává, s egyben ezredessé, majd hamarosan tábournokká (vezérőrnaggyá) előléptetett Hafiz Hakkı is a visszavonulást követően egy erzurumi kórházban: vö. Özdemir (2008), 47. A kaukázusontúli offenzíva fő tervezője, az isztambuli vezérkari akadémiát Enver pasa évfolyamában évfolyamelsőként elvégző Hafiz Hakkı harminchat, vagy közel harminchat éves volt ekkor. Áttételesen ez a tény is megmutatja,

hogy mennyire igénybe vette a magashegységi körülmények között folytatott téli harc, majd a gyötrelmes visszavonulás a Harmadik Oszmán Hadsereg Sarikamışnál harcra vetett állományát.

²⁰¹ Egyes nézetek szerint igen. Így Allen–Muratoff (1953), 283: „[...] Enver's winter offensive seems to have had no real chance of success in the conditions of topography and climate in which it was undertaken.”

²⁰² Nemrég hasonló kérdésfelvetéssel élt egy ismert amerikai hadtörténész is. In: Erickson, *Ordered to Die* (2009), 61: „Could the Turks have done better?”

²⁰³ Így Allen–Muratoff (1953), küln. 247; 256; 261; 272; 279 sk.

²⁰⁴ Így Allen–Muratoff (1953), küln. 242; 268 sk; 272 sk; 277; 283 sk.

²⁰⁵ Vö. Allen–Muratoff (1953), 283. és 285.

²⁰⁶ Újabbán így Erickson, *Ordered to Die* (2009), 61.

²⁰⁷ Így Erickson, *Ordered to Die* (2009), 61: „The approach marches of the IX and the X Corps, under arduous conditions,

Mint láttuk, a szemben álló felek nehéz hegyi terepen, mind zordabbá váló időjárási körülmények közepette küzdöttek meg egymással. Még hozzá úgy, hogy mindvégig egymás teljes megsemmisítésére törekedtek, megannyi példáját adva közben kitartásuknak és eltökéltségüknek is.²⁰⁸ Az orosz, de különösen a török oldalon ezért nagyszámú halottat és sebesültet, és ijesztően sok megfagyott katonát számlálhattak össze a harcok lezáródása után.

Különösen nagy veszteségeket szenvedett a Harmadik Oszmán Hadsereg visszavonulását fedező IX. hadtest. Ennek időlegesen sikerült feltartóztatnia az orosz előrenyomulást, ám hamarosan körülzárták és felmorzsolódott. Életben maradt tisztjeinek és katonáinak legnagyobb része (közelebbről azok, akik nem tudtak kicsúszni vagy kitörni a bekerítésből) orosz hadifogságba került.²⁰⁹

Odaveszett a hadfelszerelés zöme, és több mint harmadrészben elvesztek a lövegek is. Ez utóbbiak egy részét maguk a törökök taszították a szakadékba a visszavonulás során, nagyobb részük azonban a cári csapatok hadizsákmánya lett.²¹⁰

A X. hadtest megmaradt alakulatai valamivel jobban jártak. Visszavonulásukat korábbi parancsnokuk irányította, Hafiz Hakkı. Az ő vezetésével katonáinak sikerült elszakadniuk az ellenségtől. Megmentettek számos löveget is. A

Harmadik Oszmán Hadsereg X. hadtestének a Sarikamış elleni támadást túlélt 3000 katonája tizenhat napos – nehéz – menetelés után jutott biztonságba Hasankale (a mai Pasinler) térségében, oszmán államterületen.²¹¹

A IX. és a X. hadtest összeomlása után a Harmadik Oszmán Hadsereg egyetlen megmaradt magasabb egységére, a XI. hadtestre nehezedett az a teher, hogy feltartóztassa az orosz támadásokat. A visszavonulást követően XI. hadtest eredetileg 35 000 főt²¹² számláló állományából mindössze 15 000 katona érte el, 1915 januárjának közepén, a török vonalakat.²¹³

A szemben álló felek veszteségei: az 1914. november 1. és az 1915. február 14. között eltelt időszak mérlege

A Köprüköynél vívott csata idején, ám leginkább a Sarikamış elfoglalásáért indított téli offenzíva harcaiban, majd Sarikamış alól történő visszavonulás során a Harmadik Oszmán Hadsereg harc- és ellátó állományának legalább felét elvesztette.²¹⁴ Ez nem katonai vereség, ez teljes katasztrófa volt.²¹⁵

---

were superb examples of what the Turkish soldier was capable of achieving.”

²⁰⁸ L. ehhez Allen–Muratoff (1953), 285: „The battle of Sarikamış has an interest beyond the unusual topographical conditions in which it was fought. It was a battle of annihilation in which both Turks and Russians gave proof of incredible endurance and determination.”

²⁰⁹ Kétszáz tisztjével, köztük törzsének három vezérkari tisztjével, és 1000 katonájával orosz hadifogságba került maga a IX. hadtest parancsnoka, Ali İhsan pasa is. – Részletesebben l. ehhez Allen–Muratoff (1953), 278. és Erickson, *Ordered to Die* (2001), 59.

– [2] A hadifogság azonban nem mindig jelentette a túlélés lehetőségét. Sok török katona számára az orosz hadifogság hamarosan egyenlő lett a halállal. A Harmadik Oszmán Hadsereg vezérkari főnökének tisztét (egy rövid megszakítással) három és fél évig ellátó Felix Guse már nem sokkal a Világháború befejeződése után megírta, hogyan vette el az oroszok kegyetlensége vagy éppen nemtörődömsége a Harmadik Oszmán Hadsereg száz meg száz fogságba esett harcosának az életét. „1914–1915 telén, amikor a török hadifoglyokat elszállították – írja egy olvasói levelében Guse –, (az oroszok) plombával zárták le a foglyokat szállító vagonokat. Azután megfélemdkeztek a tartalmukról, és néhány héten át ide meg oda tologatták a vasúti teherkocsikat. Majd mikor az ajtókat végül kinyitották, holtestekkel telve találták a vagonokat.” („*Beim Abtransport türkischer Gefangener im Winter 1914/15 wurden Waggonen mit Gefangenen plombiert. Man vergaß, was drin war, schob sie ein paar Wochen hin und her und fand sie dann beim Öffnen (sic!) voller Leichen.*”) In: Zum Talaat-Prozess. In: *Deutsche Allgemeine Zeitung*; (60. Jahrg[ang]); Nr. 296;

Dienstag; 28. Juni 1921. = http://zefys.staatsbibliothek-berlin.de/dfg-viewer/?no_cache=1&set%5Bimage%5D=2&set%5Bzoom%5D=max&set%5Bdebug%5D=0&set%5Bdouble%5D=0&set%5Bmets%5D=http%3A%2F%2Fzefys.staatsbibliothek-berlin.de%2Ffoai%2F%3Ftx_zefysoai_pi1%255Bidentifizier%255D%3Debfc2c62-46a8-4b14-9e8d-3acd04ebd118.

[Digitализierte Ausgaben zum 28. 06. 1921.] Utolsó hozzáférés: 2017. 11. 24.

²¹⁰ A különféle típusú, kb. 170 darabra becsülhető löveganyagból elvesztett 12 tábori- és 50 hegyi löveg. Az oszmán hadsereg Sarikamışnál bevetett lövegei közül csak 141 ágyút tudtak a törökök visszahozni a frontról: vö. Erickson, *Ordered to Die* (2001), 60. A X. hadtest visszavonulása során 12 löveget maguk a törökök taszítottak szakadékba. Összességében talán 30-ra tehető azoknak a lövegnek a száma, melyeket ezen a módon maguk a törökök semmisítettek meg. Kb. 20 géppuska is az oroszok zsákmánya lett.

²¹¹ Vö. Allen–Muratoff (1953), 284. és Rogan (2015), 114.

²¹² A Harmadik Oszmán Hadsereg XI. hadtestének harc-állománya 22 274 fő lehetett a Sarikamış elleni támadás kezdetekor. Így Erickson, *Ordered to Die* (2001), 57 (Table 3.1: *Available Offensive Strength-Third Army, December 22nd, 1914*).

²¹³ Vö. Allen–Muratoff (1953), 283 sk. és Rogan (2015), 114.

²¹⁴ Újabbban l. ehhez Özdemir (2008), 51.

²¹⁵ Így látta ezt már Allen–Muratoff (1953), 284 is: „[...] the offensive resulted in a complete catastrophe for the Third Turkish Army”. És így látja ezt az újabb kutatás is: „The campaign was a catastrophic defeat for the Ottoman Third Army” (a kiemelések tőlem – Sz. G.).

Abból a közel 100 000,²¹⁶ vagy valamivel több mint 100 000²¹⁷ katonából, aki 1914 decemberének vége felé a biztos győzelem tudatában kezdte meg a Sarikamış elleni támadást, mindössze 18 000 megtört ember jött vissza a hadművelet lezáródása után.²¹⁸ Már csak ezért is az ifjútörök kormányzat nem kudarcként, hanem nemzeti katasztrófaaként élte meg a sarikamışı csatát. Ennek megfelelően megpróbálták, amennyire lehetett, eltitkolni a vereség mértékét.

Az isztambuli székhelyű német katonai misszió akkori vezetője, Otto *Liman von Sanders* is említést tesz erről törökországi szolgálatáról beszámoló emlékirataiban.²¹⁹ Liman von Sanders azt is elmondja, hogy az Oszmán Birodalomban „nem volt szabad beszélni róla. A parancs megszegőit őrizetbe vették és megbüntették.”²²⁰ Igyekeztek elhallgatni a török hadsereg sarikamışı vereségét a Német Birodalomban is.²²¹

1914. december 22-én, a Sarikamış ellen intézett török támadás kezdetén, a Harmadik Oszmán Hadsereg teljes állománya – a leginkább valószínűsíthető becslés szerint²²² – kerekítve 118 000 főt számlálhatott. Ebből talán 70–75 000 fő vehetett ténylegesen is részt a támadásban. Hat nap múlva a harcot kegyetlen körülmények között végrehajtott menetelés után elérő X. hadtest több része is csatlakozott hozzájuk.

A hadjárat végső mérlege azután katasztrófálisan alakult. 33 000 fő körül lehetett a halottak száma, 7000 katona fogságba esett, 10 000 megsebesült. A halottak, a hadifoglyok és a sebesültek zöme a IX. és a XI. hadtest azon hadosztályaiból került ki, amelyek leginkább viselték a harcok súlyát.²²³ Más adatok szerint pusztán csak az elesettek és a sebesülésükbe később belehalt török katonák száma 60 000 főre tehető.²²⁴

A kaukázusontúli térségben küzdő cári hadsereg halottakban, sebesültekben és eltűntekben mért vesztesége (hozzászámítva ehhez a további harcokból tartós betegség²²⁵ miatt kiesett katonák számát is) hozzávetőlegesen 30 000²²⁶ fő lehetett. A veszteségek itt is aszerint oszlottak meg, hogy hány támadásban vettek részt, illetve mennyire voltak kitéve a török rohamoknak az egyes alakulatok.²²⁷

Egy újabb becslés is „csak” 32 000 főre teszik a Sarikamış alatti harcokban elvesztett orosz katonák számát. (Ebből 2–3000 fő az oszmán csapatok fogságába esett, 9000 orosz katona pedig megfagyott.)²²⁸ Mindez jóval alatta marad a Harmadik Oszmán Hadsereg veszteségének.

1915. február 14-én, miután az alakulatuktól elszakadt katonákat is mind összegyűjtötték, a Harmadik Oszmán Hadsereg már alig 10 000, esetleg 18 000, de legfeljebb csak 42 000 katonából állt.²²⁹ A megmaradtak közül sokakra még egy

²¹⁶ Így Rogan (2015), 114.

²¹⁷ A Sarikamış–Kars irányába indított török offenzíva kezdetekor 118 660 fő lehetett a Harmadik Oszmán Hadsereg teljes harcászati állománya. Így Erickson, *Ordered to Die* (2001), 57 (Table 3.1: *Available Offensive Strength-Third Army, December 22nd, 1914*).

²¹⁸ Így Allen–Muratoff (1953), 284. és Rogan (2015), 114.

²¹⁹ Otto *Liman von Sanders*, *Fünf Jahre Türkei*, Berlin 1920, 55: „Der Umfang der schweren Niederlage wurde, soweit es ging, geheimgehalten.”

²²⁰ Liman v. Sanders (1920), 55: „Es war verboten, darüber zu sprechen. Die gegen den Befehl Handelnden wurden festgenommen und bestraft.”

²²¹ Így Liman v. Sanders (1920), 55: „In Deutschland ist meines Wissens auch sehr wenig darüber bekanntgeworden.”

²²² A Harmadik Oszmán Hadsereg katonáinak az 1914–1915. évi téli offenzívában ténylegesen is bevetett állományára vonatkozóan nem állnak rendelkezésünkre biztos adatok. Az egyes alakulatokra vonatkozó pontos létszám-kimutatások hiányában ezért ezt csak hozzávetőlegesen lehet megállapítani. A kaukázusontúli harcokban 1914–1915 telén közvetlenül is részt vett oszmán erők összesített létszáma a korábbi kutatások szerint minimálisan 80 000 vagy 90 000 katona lehetett, maximálisan pedig 120–125 000 vagy 150 000 főre tehető (l. ehhez fentebb a 114 sz. jegyzetet). Az 1914. december 22-én harcba vetett állomány (becsült) létszámát újabban 118 660 főre (Erickson, *Ordered to Die* /2001/, 57.), majd 118 174 harcoló és más feladatokat ellátó katonára módosították a kutatók. Így Uyar–Erickson (2009), 248; vö. H. *Özdemir*, *The Ottoman Army 1914–1918, Disease & Death on the Battlefield* (Utah Series in

Turkish and Islamic Studies), Salt Lake City 2008, 51. Ettől némiképp eltérő adatot közöl Rogan (2015), 114: kb. 100 000 fő.

²²³ Mindezekhez újabban l. Erickson, *Ottomans and Armenians* (2013), 155.

²²⁴ Így Rogan (2015/), 160.

²²⁵ A tartósan beteggé nyilvánított orosz katonák legnagyobb része fagyserülést szenvedett. Így Allen–Muratoff (1953), 284: „[...] 12,000 sick, the majority from frost-bite”.

²²⁶ Így Allen–Muratoff (1953), 284.

²²⁷ A Köprüköynél, majd a Sarikamış alatt, ill. a város tágabb térségében bevetett orosz alakulatok közül több eredeti létszámának 70–80 százalékát is elvesztette a védelmi- és/vagy a támadó harcokban. De volt olyan orosz alakulat is, ahol a harci állomány a kezdeti létszám kevesebb mint 20 százalékára zsugorodott. Így Reichmann (2009), 162. Ez utóbbi történt a XXXIX. (orosz) gyaloghadosztály esetében is. A harcok befejeződésekor az eredetileg 4000 főt számláló állományból itt már csak 700 katona maradt: vö. Larcher, *La guerre turque* (1926), 390. Hasonló volt a helyzet a *Turkesztáni Lövészek* esetében is. Ennek a magasabb egységnek valamennyi ezrednél 1915 januárjának végére már csak átlagosan 600–700 katona maradt harcra kész az eredetileg 2500 fős állományból: így Allen–Muratoff (1953), 284.

²²⁸ Újabban így Özdemir (2008), 50 sk.

²²⁹ Erickson, *Ordered to Die* (2001), 60. Már az események közvetett irányítói, ill. cselekvő részesei is eltérő számadatokat közöltek a sarikamışı katasztrófa túlélőinek létszámával kapcsolatban. Az 1915. évi hivatalos török jelentés szerint a Harmadik Oszmán Hadsereg máig vitatott összlétszámából körülbelül csak tizenkétezer fő tért vissza a harcokat, majd a

ütközet várt. Ezt a harcot a különféle harctéri betegségekkel, leginkább a már említett tifusszal kellett megvívniuk.

Visszapillantás és kitekintés I.: Enver pasa viszonyulása a sarkamísi vereséghez

A ma élő török nemzedékek tudatában is a „sarkamísi tragédia”²³⁰ néven számontartott ütközet után oszmán hadsereg a kelet-anatóliai hadszíntéren már csak védekezett. A front vonala hamarosan a Trabzon–Erzurum–Van vonaltól nyugatra húzódó török területre helyeződött át.

Enver pasa lakonikus szavakkal kommentálta az oszmán hadsereg Sarkamísnál elszenvedett hatalmas vereségét. „*Jöttünk, láttunk, támadtunk, és visszajöttünk*” – ezt mondta szűkebb környezetének.²³¹ Ennek ellenére a vereség mélyen megrázta őt. Még a visszavonulás előtt megírta végrendeletét,²³² és ebben az oszmán nép bocsánatát kérte a történelemért. Egy ideig Isztambulban is az öngyilkosság gondolatával foglalkozott. Erről lebeszéltek,²³³ ám a sarkamísi

vereség után Enver pasa nem vezetett többé személyesen hadsereget.

Visszapillantás és kitekintés II.: Enver pasa, a sarkamísi vereség és az örmények

Az 1914–1915. évi téli offenzíva kudarcra alaposan megtépázta a nemrég még a kaukázusi – és a kaukázusontúli – török népcsoportok a cári uralom alóli felszabadítását kilátásba helyező Enver²³⁴ tekintélyét. Hosszabb időre elveszett Baku elfoglalásának reménye is.²³⁵

A török állam erős embere, a hadügyminiszteri posztját megtartó Enver pasa²³⁶ a kaukázusi frontról való elutazásakor még mindenekelőtt a zord időjárási körülményeket okolta az általa egy ideig parancsnokolt Harmadik Oszmán Hadsereg sarkamísi kudarcáért.²³⁷ Az Isztambulba való visszaérkezése utáni hetekben-hónapokban azonban már az örményeket is felelőssé tette a vereségért. Enver pasa az oszmán hadseregben akkor még katonai szolgálatot teljesítő örményeket,²³⁸ a cári hadsereg soraiban küzdő

visszavonulást követően: vö. Liman v. Sanders (1920), 54. Egy, a kaukázusontúli harcokban mindvégig részt vett német vezérkari tiszt – Felix Guse – becslése szerint azonban a Harmadik Oszmán Hadseregnek 30 000 katonáját tudták visszavezetni saját vonalaihoz: Guse, Kaukasusfront (1940), 49 sk. A reális becslést igencsak megnehezíti, hogy nagy volt a dezertőrök száma (kb. 12 000 a behívóparancsnak eleget nem tevő, elrejtőzött katoná), az útnak indított 20 000 újoncból pedig legfeljebb ennek a fele érte el a frontvonalat: vö. Guse, Kaukasusfront (1940), 50. és Reichmann (2009), 162.

– [2] A számokban mérhető veszteséggel kapcsolatos bizonytalanság később csak tovább növekedett. A hivatalos török történetírás ma 23 000 főre teszi a harcban elesettek és 10 000 főre a kórházakban meghaltak számát. 15 000 katona sebesülés és betegségek következtében halt volna meg, 7000 katona pedig fogságba esett. Közli Erickson, *Ordered to Die* (2001), 59 sk. és 237 (*Appendix: F Ottoman Casualties*).

– [3] Az újabb nyugati szerzők, ill. a most Amerikában élő élő török szerzők között sincs egyetértés abban, hogy harcok lezáródását követően, a korábbi állományból, hány katona volt még bevehető. Van, aki 8900 fővel számol: I. Uyar–Erickson (2009), 248. Mások szerint az 1915-ös év telén a Harmadik Oszmán Hadsereg még harcra vethető erőinek együttes létszáma 42 000 fő lehetett. Ezt az adatot közli Özdemir (2008/), 51 (az 1915. február 14-i állapot). Ismét egy más szerző becslése szerint 18 000 katonára tehető a Harmadik Oszmán Hadsereg a Sarkamísi alóli visszavonulás után számba vett (kombattáns) állománya. Így Rogan (2015/), 114; vö. Allen–Muratoff (1953), 284.

– [4] Két nemrég megjelent munka még ezektől is erősen eltérő adatokat közöl. Ezek szerint 60 000 főre tehető a harcban elesett vagy sebesüléstükbe belehalt katonák száma, további 70 000 katona és polgári személy pedig a harcok során fellépő járványok – különösen a tifusz – áldozatául esett: így Özdemir (2008), 51; vö. Rogan (2015), 160.

²³⁰ *Sarikamış faciası*.

²³¹ Enver pasa 1915. január 8-án utazott el a Harmadik Oszmán Hadseregtől. A csapatokhoz intézett, az ott maradt katonákat barátaiként megszólító, és a harcok során elszenvedett kudarcért mindenekelőtt a zord időjárási viszonyokat hibáztató búcsúbeszédéhez l. Erickson, *Ordered to Die* (2001), 59.

²³² Enver pasa kelezés nélkül való, ám gyaníthatóan valamikor 1914. december 26. és december 28. között írott végrendeletét digitalizált formában közli: <http://turkeyswar.com/documents/envertestament.html> (*Testament of Enver Paşa*). Utolsó hozzáférés: 2017. november 17.

²³³ Politikai küzdelmeinek régi társa, Talát pasa beszélte le Envert öngyilkossági szándékáról.

²³⁴ Enver pasa politikai törekvéseinek végső célja a valamennyi török népet, ill. török nyelvű népcsoportot magában foglaló Nagy Turkesztán megteremtése volt.

²³⁵ Baku városát, és a Bakut körülvevő olajmezőket végül csak a cári hadsereg felbomlása után, a Breszt–litovszki béket követően, 1918 szeptemberében foglalták el a török és német expedíciós erők. – Újabban l. ehhez Timothy C. Winegard, *The First World Oil War; With a foreword by Sir Hew Strachan*; University of Toronto Press, Toronto–Buffalo–London 2016, 178–213 (Chap. 7: *The Battle of Baku*); vö. Rogan (2015), 371–373.

²³⁶ Enver pasa 1914. január 3-tól 1918. október 4-ig töltötte be a hadügyminiszter (*Harbiye Nazırı*) tisztét. Ugyancsak ő volt az oszmán hadsereg vezérkari főnöke (*Genelkurmay Başkanı*) is. Vö. Erickson, *Ottomans and Armenians* (2013), 124.

²³⁷ A szélsőségesen hideg téli időjárást okolta Enver pasa már abban a kiáltványában is, melyet a csapatokhoz intézett, még a kaukázusi frontról való elutazása előtt. Így Erickson, *Ordered to Die* (2001), 59: „His farewell message to the army [...] noted (sc. Enver) that the army had fought the weather and the terrain, as well as the enemy”.

²³⁸ Az örmények az ifjútörökök mozgalom (*Jön Türkler*) első hatalomra jutásától (gyakorlatilag az 1876. évi alkotmány

örmény légiót,²³⁹ valamint a törökök mögöttes területein tevékenykedő örmény „partizánokat”²⁴⁰ is vádolta azért a katasztróféért, amely oly hirtelen következett be, és oly átfogó módon ment végbe, hogy az példa nélkül áll a hadtörténetben – legalábbis egy, a Harmadik Oszmán Hadsereghez rendelt német vezérkari tiszt szerint.²⁴¹

Az örményeknek valóban nem kis szerepük volt a Harmadik Oszmán Hadsereg Sarikamış alatt elszenvedett kudarcában. A törökök alapvetően két tényezőre, a meglepetésre és a gyorsaságra alapozták Sarikamış–Kars irányába indított téli támadó hadműveletüket.²⁴² 1914 novemberében azonban éppen az oroszoktól felfegyverzett örmény önkéntes alakulatok²⁴³ ellenállása biztosított elegendő időt a cári hadvezetésnek ahhoz, hogy Sarikamış körzetében koncentrálhassák csapataikat.

Enver pasa már a kaukázusi hadszíntérről Isztambulba való visszatérése során felismerte ezt az összefüggést, majd mindinkább az északkelet-anatóliai térségben élő örményeket tette felelőssé a Sarikamışnál bekövetkezett katasztrófális török vereségért.²⁴⁴ Bizonyos joggal, hiszen az orosz hadsereg szervezetenként önálló örmény fegyveres alakulataiban szolgáló önkéntesek jelentős része születésekor nem az orosz állam, hanem az Oszmán Birodalom alattvalója volt. 1914 novemberében, amikor a kaukázusontúli orosz erők létszáma (számos egység a Nyugati frontra való

átvezénylésének következtében) már csak 60 000 katonából állt, már kb. 20 000 fő tartozott az Oroszországban toborzott, vagy Oszmán Birodalom területéről Oroszországba átszökött örményekből álló örmény önkéntes alakulatok állományába.²⁴⁵

Mindezzel együtt azonban Enver pasának inkább önmagát kellett volna vádolnia a Sarikamış alatt elszenvedett katasztrófális vereségért. Közelebről a hadművelet vezetésében is megnyilvánuló erőszakos fellépését, ahol rendre figyelmen kívül hagyta nem csak török törzstisztjeinek és tábornokainak, de német katonai tanácsadóinak figyelmeztetéseit is.²⁴⁶

A Harmadik Oszmán Hadsereg vezérkarában szolgáló Felix Guse szerint Enver pasa figyelemre méltó személyiség volt, aki katonatisztként és hadügyminiszterként jelentős hatást gyakorolt a török hadsereg belső viszonyaira. Ugyanakkor nem rendelkezett megfelelő felkészültséggel egy egész hadsereg irányításához.

Ez, tudniillik a kellő és megfelelő szintű vezetési tapasztalat hiánya, egyebekben az általa kinevezett új hadtestparancsnokról, különösen a X. és a IX. hadtestparancsnokról is elmondható.²⁴⁷

Enver pasa hadi dicsőségre vágyott. Ezért magához vont minden parancsnoki feladatkört közvetlen működési területén, és folytonosan

visszaállításától, 1908. július 24-től) 1915 februárjáig teljesíthettek az oszmán hadseregben fegyveres katonai szolgálatot. L. lentebb.

²³⁹ Az 1914–1915 telén a cári hadsereg soraiban hat örmény légió küzdött, harcos állományában kezdetben együttesen csak kb. 3100 katonával. Így Erickson, *Ottomans and Armenians* (2013), 145. Egyebekben az örmény alakulatok már az 1914 novemberében folyó harcok során (az ún. Bergmann-offenzíva idején) is jelentős mértékben segítették a támadó oroszokat. A cári csapatok oldalán küzdő örmény egységek különösen Beyazit (ma Doğubayazit vagy más névalakban Doğubeyazit) bevételénél tüntették ki maguk: vö. Erickson, *Ordered to Die* (2001), 54.

²⁴⁰ Részletesebben l. ehhez Erickson, *Ottomans and Armenians* (2013), 144 skk.

²⁴¹ Így David *Fromkin*, *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*. Henry Holt and Company [Publisher], 2001 (1989), 121.

– Ever pasa, a kudarcot vallott hadvezér az örményekkel szemben megfogalmazott vádjaihoz l. még Guenter *Lewy*, *Der armenische Fall: Die Politisierung von Geschichte. – Was geschah, wie es geschah und warum es geschah*, Edition Diwan im Wieser Verlag, Klagenfurt/Celovec 2009, 126 sk.

²⁴² Újabb l. ehhez Rogan (2015), 106: „With the Russians bedding down for the winter, Enver hoped a surprise attack would catch the enemy with his guard down. To preserve the element of surprise, Ottoman forces needed to move quickly into Russian territory.”

²⁴³ L. ehhez Erickson, *Ottomans and Armenians* (2013), 145–147 skk.

²⁴⁴ L. ehhez Peter *Balakian*, *The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America's Response*, New York 2003; a továbbiakban Balakian, *The Burning Tigris* (2003), 200.

²⁴⁵ L. ehhez Erickson, *Ordered to Die* (2001), 95–104. és uő. (= E. J. *Erickson*), *The Armenians and Ottoman Military Policy*, 1915, *War in History* 15,2 (2008), 141–167. Gerilla hadviselést folytató kisebb örmény szabadcsapatok is tevékenykedtek a kaukázusontúli front északnyugati szektorában: vö. Erickson, *Ottomans and Armenians* (2013), 148.

²⁴⁶ L. ehhez Charles D. *Haley*, *The Desperate Ottoman: Enver Paşa and the German Empire II*, *Middle Eastern Studies*, Vol. 30,2 (1994), 224–251; 228 sk. és újabb Rogan (2015), 111 sk. Pontosabban fogalmazva: a török államot irányító „triumvirátus” meghatározó személyisége, Enver pasa, a hadügyminiszter mindenkor meghallgatta az oszmán hadseregben szolgáló német tisztek tanácsait. Am nem vette figyelembe azokat, amennyiben ellentétesek voltak saját elképzeléseivel: vö. Ulrich *Trumpener*, *Germany and the End of the Ottoman Empire*. In: Marian Kent (szerk.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, Frank Cass & Co, London 1996 (1984), 107–135; 120 sk.

²⁴⁷ Erickson, *Ordered to Die* (2001), 55. A IX. hadtest élén bekövetkezett vezető váltásról itt a következőt olvashatjuk: „Unhappy with the leadership in the Third Army, Enver Paşa continued to change his horses in midstream by summarily and involuntarily retiring IX Corps commander Ahmet Fevzi Paşa. To replace him, Enver brought up the 34th Infantry Division commander, Colonel Ihsan Paşa.” (a kiemelés tőlem – Sz. G.).

beavatkozott közvetlen alárendeltjei hatáskörébe.²⁴⁸ Enver pasának mindezekért egyedül kell viselnie a felelősséget a Harmadik Oszmán Hadsereg katasztrófájáért. Envernek – így látja ezt az 1914–1915 telén végbement kaukázusi török offenzíva irányításának részese, Felix Guse – nem lett volna szabad hadsereget vezetnie.²⁴⁹

Visszapillantás és kitekintés III.: a sarkamísi vereség egyik következménye, az örmény népirtás

A Sarkamíş alatt elszenvedett hatalmas vereségért az oszmán államot de facto irányító „három pasa” (a hadügyminiszter, Enver, a belügyminiszter tisztét betöltő Talát, és a korábbi hadtengerésztügyi miniszter, Dzsemál pasa, aki akkoriban a Szezi-csatorna irányába támadó, damaszkuszi székhelyű *Negyedik Oszmán Hadsereg* parancsnoka volt) az árulónak tartott, vagy potenciális árulónak tekintett örményeket vádolta.

²⁴⁸ Hasonlóképpen járt el Enver pasa közvetlen alárendeltje, bizalmas híve és közeli barátja, Hafiz Hakki is. Így Uyar-Erickson (2009), 249: „Enver Pasha and Hafiz Hakki, both of whom were seeking combat glory, displayed the same dangerous habit of assuming all command functions within their immediate area and interfering with the spheres of their subordinates (as had happened to the commanders of the Eastern and Western armies of the Balkan Wars).” A kiemelés tőlem – Sz. G.

²⁴⁹ Guse, *Die Kaukasusfront* (1940), 52 sk.

²⁵⁰ „[...] alle Berichten darin übereinstimmen, daß die Armenier im ganzen Lande in hochverrätherischer Weise den Feind unterstützen.” In: Jürgen Gottschlich, *Beihilfe zum Völkermord: Deutschlands Rolle bei der Vernichtung der Armenier*. Ch. Links Verlag, Berlin 2015; a továbbiakban Gottschlich, *Beihilfe zum Völkermord* (2015), 206.

²⁵¹ Pontosabban: azok a 20 és 45 év közötti korosztályhoz tartozó örmények, akik alkalmasak voltak katonai szolgálatra.

²⁵² A török Nagyvezérkar ekkor juttatta el az oszmán hadsereg egységeihez az Enver pasa, a hadügyminiszter által jegyzett 8682. számú Utasítást. Ez a rejtjelezett sürgöny formájában kiküldött parancs arról rendelkezett, hogy az oszmán haderő fegyvernemein belül azonnal távolítsanak el szolgálati beosztásából és fegyverezzenek le valamennyi örmény származású katonát: vö. Erickson, *Ottomans and Armenians* (2013), 163. és 263 (= a 163. o. 11. sz. jegyzete); továbbá Balakian, *The Burning Tigris* (2003), 184 sk.

²⁵³ Talát pasa, a belügyminiszter egy 1915. április 24-én kelt, a legfelső török hadvezetéshez intézett iratában azzal vádolta meg az örményeket, hogy együttműködtek az oszmán állam területére betört orosz csapatokkal. Talát pasa ezért potenciális árulóként tekintett minden örményre. Úgy vélte, hogy az örmények az első adandó alkalommal kiszolgáltatták ellenségeinek az Oszmán Birodalmat. Példaként Talát az 1915. április 20-án kezdődött vani felkelésre hivatkozott: vö. Erickson, *Ottomans and Armenians* (2013), 165–169. (a vani örmény felkelés); továbbá Balakian, *The Burning Tigris* (2003), 211–216. (Part. II. Ch. 16: *April 24*) és 197–210 (Part. II. Ch. 15: *Van, Spring 1915*).

– [2] Egy hónapra rá Talát pasa, a belügyminiszter azzal a kéréssel fordult a nagyvezérhez, hogy a kormánya törvényi úton

Hasonló következtetésre jutottak a török szolgálatba lépett németek is. Még egy tengerésztiszt, az előző év késő nyaratól az oszmán flotta főparancsnokává kinevezett Wilhelm Souchon is ezt írta erről naplójába: „[...] minden jelentés megegyezik abban, hogy az örmények, áruló módon, mindenütt az ellenséget támogatják.”²⁵⁰

Miután pusztán már származásuk okán is gyanússá váltak, az örmények²⁵¹ ezért csak 1915. február 25-ig²⁵² teljesíthettek fegyveres katonai szolgálatot az oszmán hadseregben. Ezt követően Enver pasa, a hadügyminiszter parancsára és Talát pasa, a belügyminiszter utasítására²⁵³ lefegyverezték, és munkás zászlóaljakra (*amele taburlari*) vagy szállító és ellátó zászlóaljakra (*hamal taburlari*) sorozták be a sarkamísi vereség után kollektíve megbélyegzett örményeket.²⁵⁴ Lefegyverzésüket követően nem egyszer saját bajtársaik, török és kurd katonatársaik ölték meg az oszmán hadsereg számos örmény tisztjét és katonáját, mivel

rendezhesse a törökországi örmények Anatóliából való kitelepítését. Miután erre engedélyt kapott (1915. május 29-én), a rá következő napon, 1915. május 30-án az ifjútörök mozgalom hivatalos szervezete, az *Egység és Haladás Központi Bizottsága* (*Ittihad ve Terakki Dzemijeti*) elfogadta az ún. ideiglenes kitelepítési törvényt. Ez, a már korábban, 1915. május 27-én kihirdetett *Tehcir-törvény*, felhatalmazta az oszmán kormányt és az oszmán hadsereg legfőbb vezetőit (a hadsereg-, hadtest-, hadosztály- és a helyőrség parancsnokokat) arra, hogy a népesség bármely csoportját áttelepíthessék. Erre abban az esetben kerülhetett sor, ha az erre feljogosított személy úgy ítélte meg, hogy a törvényben ideiglenesnek mondott áttelepítést „katonai szükségszerűség” igazolja, vagy ha úgy látta, hogy ezen csoportok tagjai „kémtévekenység vagy árulás gyanúja folytán” veszélyt jelentenek az oszmán állam biztonságára. Így Balakian, *The Burning Tigris* (2003), 186 skk; vö. még https://en.wikipedia.org/wiki/Tehcir_Law.

²⁵⁴ Ez történt a Harmadik Oszmán Hadsereg a vani vilajetből bevonultatott, igen nagy számú örmény katonájával is. Az örményektől sűrűn lakott Van tartományból bevonult sorkatonákból 20 zászlóaljat állítottak fel. Ezeknek a zászlóaljaknak az állománya akár kétharmad részben is örmény katonák közül került ki. Köprüköy alá küldték harcba őket, majd miután megjött az oszmán hadsereg örmény származású katonáinak leszerelését elrendelő parancs, munkás zászlóaljakra kerültek át. Itt a továbbiakban utat javítottak vagy lövészárkot ástak. Így Kévorkian, *The Armenian Genocide* (2011²), 240 sk; további hivatkozásokkal. A szerző közlésével ellentétben (charged with maintaining the roads, digging trenches, and transporting supplies: i. m. 241.) az utánpótlás szállítását a szállító és ellátó zászlóaljakra (*hamal taburlari*) átsorozott örmény katonák végezték.

– [2] Az munkás- vagy szállító zászlóaljakban való szolgálat kötelezettsége a katonai szolgálat keretein kívül maradt – keresztény hitű – civil lakosságot is érintette, közelebbről a 18–45, illetve a 45–60 év közötti örmény, majd görög férfiakat. A további részletekhez l. Balakian, *The Burning Tigris* (2003), 177 sk. és Kévorkian, *The Armenian Genocide* (2011²), 1004 (Index: s.v. *Amele taburi* [sic!]).

minden örményt, kivétel nélkül, az oroszok támogatóinak tartottak.²⁵⁵

A török fennhatóság alatt élő örmények többsége valóban közömbösen, vagy kifejezetten ellenségesen viszonyult az oszmán államhatárhoz. Sokan dezertáltak a török hadseregből, vagy éppenséggel átálltak az oroszok oldalára a Kaukázuson túli területeken folyó hadműveletek idején.²⁵⁶ Kisebb osztagok már 1914–1915 telén is egyfajta partizánháborút folytattak a nehéz védelmi harcokat vívó török erők hátában. A Harmadik Oszmán Hadsereg összeomlását követően, a cári hadsereggel együtt előrenyomuló örmény zászlóaljok azután megannyi súlyos atrocitást követtek el a muszlimoktól lakott falvak lakóival szemben, tömeges menekülésre késztetve ezzel az orosz ellentámadás sávjában élő törököket és kurdokat.²⁵⁷

Ugyanakkor az is igaz, hogy a Harmadik Oszmán Hadsereg örmény katonái zömmel

esküjükhöz híven szolgáltak a szultán lobogói alatt.²⁵⁸ Az 1915-ös év januárjának első napjaiban, a Harmadik Oszmán Hadsereg Sarikamişnál végbement össze-omlása idején például örmény katonák mentették meg Enver pasát attól, hogy vagy orosz hadifogságba kerüljön vagy elessen. Közlebből a Harmadik Oszmán Hadsereg egy Hov(h)annes (Aspet) nevű katonája vitte hátra Evert harc-vonalból, a hátán cipelve parancsnokát!²⁵⁹

Mindez azonban nem számított. Az oszmán hadseregben szolgáló örmény származású katonák lefegyverzése, majd munkás zászlóaljakra való átirányítása már 1915–1916-os évben végbement ún. örmény népiirtás, az örmény-lakta területeken vagy az örmények az Oszmán Birodalom belsejébe történő deportálása során elkövetett tömeges gyilkosságok nyitánya lett.²⁶⁰

²⁵⁵ Ezt követően az oszmán hadsereg már szervezetter és tömegesen végezte el volt katonái egy részének, a fegyvertelen szolgálatra (a munkás- vagy szállító és ellátó zászlóaljakra) átvezényelt – törökországi illetőségű – örmény férfiaknak a legyilkolását. Röviden l. ehhez Balakian, *The Burning Tigris* (2003), 178.

²⁵⁶ Az oszmán hadsereg két örmény származású tisztje már a harcok kezdetén (közlebből az 1914 novemberének első felében folytatott ún. Bergmann-offenzíva idején) dezertáltak az északnyugat-kaukázusi fronton küzdő Harmadik Oszmán Hadseregből. Vö. ehhez Erickson, *Ordered to Die* (2001), 72. o. 4. sz. jegyzet.

²⁵⁷ Így Dr. Felix Guse, Oberstleutnant a. D. [*außer Dienst /gestellt/* = ténylegesen szolgálaton kívüli vezérőrnagy] (sic!), *Der Armentiaufstand 1915 und seine Folgen*. In: *Wissen und Wehr*, Monatshefte, Berlin 1925, Zehntes Heft, 609–621; 612–615.

– [2] Nem sokkal később, szinte párhuzamosan a kelet-anatóliában élő örmény lakosság kényszer-kitelepítésével, ismét hasonló események mentek végbe a Kaukázuson túli fronton, az 1915–1916-os évi orosz offenzívák során. Az Orosz–Örményországban élő és a kitelepítés elől orosz területre menekült kelet-anatóliai örmények (lentebb hivatkozott forrásunkban: native Armenians), valamint a cári hadsereg szökevényei ekkor már rémtettek egész sorát követték el a muszlim lakosságú falvak lakóival szemben. Ezekről azonban a török közvélemény, ahogy a német és az osztrák lapok olvasói is, csak 1918 februárja után szerzett ténylegesen is tudomást. Azt követően, hogy az oszmán hadsereg visszafoglalta az oroszoktól addig megszállva tartott kelet-anatóliai területeket. A török sajtóközlések falvak felégetéséről, a nők megerőszakolásáról, sőt több falu esetében a teljes lakosság lemészárlásáról írtak. És írtak arról is, hogy valószínűleg hamarosan ismertté válik a rémtettek további sora is, amelyet az örmények – és a cári hadsereg dezertőrjei – a muszlim lakossággal szemben elkövettek. Vö. ehhez S. Jhrig, *Justifying Genocide: Germany and the Armenians from Bismark to Hitler*, Harvard University Press, Cambridge Mass[achusetts] 2016, 183 sk az örményektől elkövetett atrocitásokról hírt adó török sajtóközlések összegzése).

²⁵⁸ A Harmadik Oszmán Hadsereg örmény katonái többnyire lojalissak voltak a török államhoz, és nem is voltak kevesen. 1914 őszén, a mozgósítás első hullámával, 36 000 katonaköteles korú

férfit vonultattak be az oszmán hadseregbe a jelentős örmény kisebbséggel rendelkező bitlisi vilajetből. Közülük 24 000 örmény volt; muszlim katonatársaikhoz hasonlóan a 20 és 45 év közötti korosztály tagjai közül. A bitlisi vilajetből bevonultatott 24 000 örmény katonát Erzurumon át indították útnak az orosz front felé. A Sarikamiş ellen intézett török támadás idején többnyire harcoló egységekbe osztották be az örmény katonákat. Sok száz közülük orosz hadifogságba esett, majd – a Harmadik Oszmán Hadsereg muszlim hitű katonáival együtt – tizennyolc hónapra Szibériába került. Így Kévorkian, *The Armenian Genocide* (2011²), 240; további hivatkozásokkal.

²⁵⁹ Így Jacques Derogy, *Resistance and Revenge: The Armenian Assassination of Turkish Leaders Responsible for the 1915 Massacres and Deportations*. With preface by Gérard Chaliand; translated by A. M. Berrett (Armenian Studies Series), Taylor and Francis [Publishers], Sommerset 1916, 12 (francia eredeti: *Operation Némésis*, Fayard [Éditeur], Paris 1986).

²⁶⁰ A török hatóságoktól állami szinten irányított népiirtást, az örmény genocidiumot meglehetősen nagy irodalom tárgyalja. A témához újabban l. R. Kévorkian – fentebb már említett – igen terjedelmes (pp. 1029), monografikus feldolgozását: *The Armenian Genocide: A Complete History*, London – New York 2011² (2006; francia eredeti: 2006), küln. 141–259 (Part III: *Young Turks and Armenians Face to Face /December 1912–March 1915/*); 265 [261]–621. (Part IV: *In the Vortex of the War: The First Phase of the Genocide*) és 625 [623]–696 (Part V: *The Second Phase of the Genocide; Fall 1915–December 1916*). Ennél tömörebb, ám jó összegzésben l. még Balakian, *The Burning Tigris* (2003), küln. 175–196 (Part II. Ch. 14: *Government-Planned Genocide*); Jörg Berlin – Adrian Klenner, *Völkermord oder Umsiedlung? Das Schicksal der Armenier im Osmanischen Reich. Darstellung und Dokumente*, PapyRossa Verlag, Köln 2006; továbbá, rövid összegzésben, Robert Fisk, *The Great War for Civilisation: The Conquest of the Middle East*, Vintage Books, A Division of Random House, Inc., New York 2007 (2005), küln. 463–517 (Ch. 10: *The First Holocaust*). Vö. még Edward J. Erickson, *The Armenians and Ottoman Military Policy, 1915*, *War in History* 15,2 (2008), 141–167. és uó. (= E. J. Erickson), *Ottomans and Armenians* (2013), küln. 213 sk. és 214 skk., ill. Rogan (2015), 159–184; küln. 163 skk. ([Chr.] 7: *The Annihilation of the Armenians*). A folyamat rövid

Visszapillantás és kitekintés IV.: a török földön szolgáló német tisztek, az isztambuli német diplomaták és a Német Birodalom viszonyulása az örmény kérdéshez a sarikamísi vereség után

Az örmények és a törökök mind feszültebbé váló viszonya régóta ismert volt az Oszmán Birodalom hadseregében szolgáló német tisztek és a Konstantinápolyba akkreditált német diplomaták előtt. Isztambulban, a törökországi német katonai misszió székhelyén minderről naprakész információkkal is rendelkeztek. A katonai misszió tisztjei így bizonyára tudtak arról is, hogy a Harmadik Oszmán Hadsereg ellátása szempontjából kiemelt jelentőséggel bíró fekete-tengeri kikötőben, Trabzonban már az általános mozgósítás kihirdetését követő napokban²⁶¹ görög és örmény üzleteket gyűjtöttek fel az ifjútörök kormányzattól erre felbujtott muszlim lakosok. Nyilván arról is tudomást szereztek a németek, hogy ugyanakkor a lángok martalékká vált Trabzon örmény gimnáziuma is.²⁶²

Szűk egy évre rá, a törökországi frontokon szolgáló porosz és bajor tisztek esetenként már

maguk is láthatták az örményekkel szembeni kegyetlenkedéseket, vagy azok következményeit. Erről nem egy beszámoló tudósít bennünket.²⁶³ Sok német tisztnek határozottan nem tetszett, amit látott. Ezek közé tartozott Prof. Dr. Georg Mayer, a német katonai misszió – bajor származású – főtörzsorvos. Az 1871-es születésű Mayert orvos-alezredesi rendfokozattal vették át az oszmán hadseregbe. Ám szűk két év alatt nem sikerült megkedvelnie a törököket. A bajor hadügyminisztériumnak küldött bizalmas jelentésében Mayer az örmények ellen elkövetett rémtettekért írja le mindazt, amit látott. A hivatalos jelentés sorain is átsüt, hogy írójuk döbbenettel és undorral szemlélte a török és kurd hordák kegyetlenkedéseit.²⁶⁴

A beszámolókból azonban az is jól érzékelhető, hogy a császári német hadsereg török szolgálatba átlépett, vagy továbbra is a német császár szolgálatában maradt, ám török földön állomásozó tisztjeinek túlnyomó többsége mindig is idegenkedéssel, vagy legalábbis bizonyos távolságtartással tekintett az Oszmán Birodalom államhatárain belül élő, s ott leginkább az Anatóliai-félszigeten megtelepült örményekre.²⁶⁵ Már csak

összegzéséhez, internetes hozzáférhetőségben is, l. Klaus Wiegrefe, Völkermord an den Armeniern: „*Sie mussten sich auskleiden und wurden sämtlich niedergemacht*”. In: Spiegel online; Ausgabe 16/2005: <http://www.spiegel.de/politik/ausland/voelkermord-an-den-armeniern-geschichte-des-grauens-a-1095444.html>. Utolsó hozzáférés: 2017. 11.18. Végül egy részletes magyarázatokkal kísért dokumentum közlései miatt nélkülözhetetlen gyűjteményes munka: Wolfgang Gust, *The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives, 1915-1916*. (Compiled and Edited by Wolfgang Gust Translated from the German Foreword by Vahakn N. Dadrian.), Beghahn Books, New York – Oxford 2014; a továbbiakban Gust, *The Armenian Genocide* (2014).

²⁶¹ 1914. augusztus 3. után.

²⁶² Pontosabban egy, a trabzoni örmény gimnáziumhoz tartozó, a trabzoni orosz konzulátussal határos épületrészt égettek fel az örmény- és nyilván egyszersmind orosz-ellenes tüntetők: vö. Kévorkian, *The Armenian Genocide* (20112), 468: „[...] one of the buildings of the Armenian middle school, which abutted the Russian consulate, was burned down a few days before the general mobilization order was issued.” (a kiemelés tőlem – Sz. G.). Ám akár az oroszoknak, akár az örményeknek szólt ez az üzenet, erősen gyanítható, hogy a helyi ifjútörök szervezet állt a gyűjtogatás mögött. Így Kévorkian, *The Armenian Genocide* (20112), 468: „The local Young Turks came under heavy suspicion” (további hivatkozással l. még 924. o. = a 468. o. 14. sz. jegyzete).

²⁶³ Rövid áttekintésben l. ehhez Neulen (2002²), 190–200; küln. 194 skk (Kap. XVII: *Deutsche und Armenier*). A témára vonatkozó német forrásokból, hivatalos iratokból, levelekből és naplórészletekből viszonylag rövid, ám igen válogatást ad Reichmann (2009), 324–332 (*Exkurs: Die Armenierverfolgungen in der Wahrnehmung deutscher Soldaten*); több, levéltári dokumentumokon is alapuló példával.

(Közelebbről a müncheni Bajor Királyi Hadilévltár – ránk maradt – dokumentumain alapuló példával. Így pl. Prof. Dr. Georg Mayer főorvos 1915 októberében, Törökországból való hazatérését követően leadott jelentésével: „*Die Armeniergreuel 1914/15*” [sic!]; KA München HS 2049, 2 sk; Prof. Dr. Georg Mayer, „*Geheimbericht: Land und Leute in der Türkei*”, dátum nélkül. Az irat valószínűleg az 1916 márciusában keletkezett). Idézi: Reichmann /2009/, 325 sk., ill. 326. o. 1239. sz. jegyzet. Néhány további munkára a későbbiek során utalok.

²⁶⁴ KA München HS 2049, Stv. GenKdo LAK 1895. Georg Mayer: *Die Armeniergreuel.1914/1915*. Vö. ehhez Dr. Volker Hartmann, *Ein Sanitäter der deutschen Armee als Augenzeuge und Ankläger des Genozids an den Armeniern im Ersten Weltkrieg*, *Wehrmedizinische Monatschrift*, 60. Jahrgang – Heft 11-12; November 2016, 318–326; a továbbiakban Hartmann, *Wehrmedizinische Monatschrift* 60, 11-12; (2016), 320.

²⁶⁵ Mindkettőre bizonyos mértékig példa az alábbi, már az I. Világháború után tett kijelentés: „Egy tisztán csak örmények által lakott terület tekintetében az Örményország megnevezés nem létezik. A világháború előtt egész Anatóliában laktak örmények, legnagyobb számban a keleti kormányzóságokban. Ám itt is mindenütt más népekkel, főként törökökkel és kurdokkal keverve éltek. Ezért mondhatta egyszer azt egy utazó, hogy Anatóliában az ember mindenütt örményekkel találkozik, ám soha sincs olyan érzése, mintha Örményországban lenne.” Így Dr. Felix Guse, Oberstleutnant a. D. [außer Dienst /gestellt/ = tényleges szolgálaton kívüli vezérőrnagy] (sic!), *Der Armenieraufstand 1915 und seine Folgen*. In: *Wissen und Wehr*. Monatshefte, Berlin 1925, Zehntes Heft, 609–621; 609: „*Ein Land Armenien im Sinne eines rein von Armeniern bewohnten Gebietes gibt es nicht. Armenier saßen vor dem Weltkrieg in ganz Anatolien, am zahlreichsten in den Ostprovinzen, hier überall mit anderen Völkern vermischt, hauptsächlich mit Türken und Kurden, so daß ein Reisender einmal sagte, man*

ezért sem meglepő, ha a törökországi frontokon küzdő német tisztek többsége egyfajta szükséges rossznak tekintette az Oszmán Birodalom – részben vagy egészben – örmény lakosságú területein folyó, áttelepítésnek nevezett népiirtást.

„Az örményeket már többé-kevésbé kiirtották – jegyezte meg a konstantinápolyi német követség tengerészeti attaséja, Hans Humann egy 1915. június 15-én íródott magánlevelében. Majd mindezt értékelve hozzáteszi: *Kemény, de szükséges (eljárás)*”.²⁶⁶

Humann Szmirnában született, és élete első tizenkét évét Törökországban töltötte. Gyermekkorában együtt nevelkedett Enver pasával, akinek később is bizalmas barátja maradt.²⁶⁷ Az ő felfogását még lehet magyarázni azzal, hogy már gyermekkorában különös rokonszenv alakult ki benne mindazzal, ami török. A többiek hozzáállására azonban már nehezebben lehetne találni kellő indokot.

Wilhelm Souchon ellentengernagy, aki 1914 késő nyaratól²⁶⁸ az oszmán flotta főparancsnoka volt, nem Törökországban született. Ám 1915 késő nyarán, miután megállapította, hogy az örmények háromnegyed részét „már eltakarították”,²⁶⁹ mégis ezt írta naplójába: „Meváltás lenne Törökország számára, ha már az utolsó örményt is kicsinálták.”²⁷⁰

Sok német tiszt gondolkodott így.²⁷¹ Ám az antant háborús propagandájának állításaival

szemben a császári német diplomácia vagy a törökországi német katonai hatóságok sohasem kezdeményezték, és sohasem támogatták az örmény-mészárlásokat.²⁷² A török földön szolgáló német tisztek pedig nem vettek abban tevélegesen részt.²⁷³

Az egyetlen német tiszt, aki tevékeny részt vállalt az örmény-ellenes fellépések kivitelezésében, Eberhard Wolffskeel von Reichenberg gróf volt.²⁷⁴ Wolffskeel von Reichenberg, aki a porosz hadseregben őrnagyi rangot viselt, később pedig az oszmán hadsereg alezredese, majd ezredese lett, a deportálásnak ellenálló örmény lakosság ellen indított csendőrségi-katonai akciók német irányítója volt. 1915 márciusában Wolffskeel útegeivel lövette Zeitun (ma Süleymanlı) örmény kolostorát, majd később, 1915 őszén, a kelet-anatóliai Urfa városának örmény negyedét. Feleségéhez intézett levelében a gróf, ekként ír akkori érzéseiről: „*A harcnak vége. Urfát bevettük. Végül sokkal gyorsabban ment, mint azt reméltem. [...] Idáig igazán érdekes és csinos volt a dolog. Ám most újra a kellemetlenebb része következik. A lakosság elszállításra és a hadbíráskodásra. De mindkettővel, hála Istennek, nem kell foglalkoznom. Ezek a török belső ügyei, nem rám tartoznak. Végül persze az ember nem tudja elkerülni, hogy lássa ezeket, és az már korántsem kellemes*”.²⁷⁵

---

fände überall Armenier und habe doch nie das Gefühl, in Armenien zu sein.”

²⁶⁶ „Die Armenier wurden jetzt mehr oder weniger ausgerottet. Das ist hart, aber nützlich.” In: Mittelweg 36,4 [Hamburger Institut für Sozialforschung], (1995), 34; vö. még Gust, *The Armenian Genocide* (2014), XXII sq (*Foreword*).

²⁶⁷ Vö. Gust, *The Armenian Genocide* (2014), XXIII (*Foreword*).

²⁶⁸ 1914. augusztus 16-ától.

²⁶⁹ „[...] bereits bei Seite geschaffen” (wurden [sc. Die Armenier]).

²⁷⁰ Német eredetiben: „Für die Türkei würde es eine Erlösung sein, wenn sie den letzten Armenier umgebracht hat.” Az 1915. augusztus 15-i keltezésű naplóbejegyzés teljes szövegét idézi Gottschlich, *Beihilfe zum Völkermord* (2015), 205–206; 206; vö. Gust, *The Armenian Genocide* (2014), XXII (*Foreword*).

²⁷¹ Többek között Otto von Feldmann és Friedrich Bronsart von Schellendorf. L. lentebb.

²⁷² Így Neulen (2002²), 194. – Ennek ellenére, határozottan a németeket teszi felelőssé az Oszmán Birodalom területén élő örmények lemészárlásáért egy 1915-ben megjelent munka: Arnold J. *Toynbee*, *Armenian Atrocities: The Murder of a Nation. With a Speech delivered by Lord Bryce, in the House of Lords, London–New York–Toronto MCMV*, 106: „According to the testimony of the refugees from Syria, several German consuls have directed or encouraged the massacres of the Armenians.” A könyv látszólag tárgyilagosságra törekszik. E cél elérése érdekében megannyi dokumentumot és kortárs beszámólót is

tartalmaz. Valójában azonban ez a könyv – is – az angol háborús propaganda sajátos terméke: tények és sejtetések, valamint a tudatos ferdtések és a nyilvánvaló hazugságok egyvelege. L. küln. i. m. 106–117 ([Ch.] VIII: *The attitude of Germany*).

²⁷³ Így Neulen (2002²), 194.

²⁷⁴ Így Neulen (2002²), 194: „Nur in einem einzigen Fall spielte ein deutscher Offizier – Graf Wolf von Wolskehl [sic!] – eine aktive Rolle.”

²⁷⁵ Eberhard Wolffskeel von Reichenberg gróf, porosz őrnagy és oszmán alezredes, második feleségéhez, Sofie-Henriette Wolffskeel von Reichenberg grófnőhöz írt, 1915. október 16-ai keltezésű levele német eredetiben: „Der Kampf ist beendet. Urfa ist genommen. Es ging schließlich viel rascher, als ich erwartet hatte. [...] Soweit war die Sache ja ganz interessant und hübsch. Jetzt beginnt jedenfalls wieder der unerfreuliche Teil. Der Abtransport der Bevölkerung und die Kriegsgerichte. Mit beidem brauch’ ich mich ja Gott sei Dank nicht zu befassen, das sind innertürkische Angelegenheiten, die mich nichts angehen, aber man kann schliesslich nicht vermeiden, es zu sehen, und das ist schon nicht angenehm.” In: Eberhard Count Wolffskeel von Reichenberg, *Zeitoun, Mousa Dagh, Ourfa: Letters on the Armenian Genocide*, edited and introduced by Hilmar Kaiser, Gomidas Institute Books, Princeton N[ew] J[ersey] 2001, 52–55.

– Wolffskeel törökországi tevékenységéhez, így zeituni és urfai szerepléséhez is, átfogóan, l. még Gottschlich, *Beihilfe zum Völkermord* (2015), 14–36; küln. 17 skk (»*Die stinkenden Schwarzbärtigen halbwilden*«; *Wie sich der deutsche Offizier*

A németek úgy látták, hogy a kényszer-áttelepítés elkerülhetetlenné vált a törökök és a kelet-anatóliai örmények viszonyának az 1914–1915-ös év telén végbement, végzetes megromlása után.²⁷⁶ A kis-ázsiai örmények 1915 tavaszán megkezdődött deportálását a németek ezért olyan eljárásnak tekintették, amellyel az ifjútörök kormányzat biztosíthatja a hátát a kaukázusi – és a perzsiai – fronton küzdő csapatainak.²⁷⁷

Az oszmán hadseregben szolgáló német tiszték többsége ráadásul igencsak sajátos módon tekintett a kaukázusi fronton küzdő török erők utánpótlási vonalait – sokszor valóban – veszélyeztető kelet-anatóliai örmény lakosság tömeges áttelepítésére. Azt gondolták, és volt, aki ezt le is írta, hogy egy ázsiai még a kemény körülmények között zajló kényszer-kitelepítést is másként éli meg, mint az európai emberek.²⁷⁸

Nagyobbrészt így viszonyultak ehhez a tragikus eseménysorhoz az isztambuli német követségen dolgozó diplomaták is. (Annál is inkább, mert a

török kormány több ízben úgy reagált az isztambuli német követség hivatalos úton hozzá intézett kérdésére, hogy az Oszmán Birodalom örmény lakosságával szemben fogatosított eljárás török belügy.²⁷⁹) Később, amikor az Isztambulba akkreditált német diplomaták előtt is világhossá vált, hogy a katonai szempontokkal indokolt tömeges áttelepítés ürügyén az ifjútörökök kormányzata most kísérletet tesz az anatóliai örmények teljes kiirtására, a Konstantinápolyi Császári Német Követség²⁸⁰ vezető diplomatáinak egy része megpróbált közbe lépni a kényszer-deportált, illetve kényszer-deportálásra ítélt kis-ázsiai örmények érdekében.

Kezdeti közömbössége, majd hosszú habozás után ezt tette maga a konstantinápolyi német követ is, Hans von Wangeinheim báró, egészen 1915 októberében (Isztambulban) bekövetkezett – váratlan – haláláig.²⁸¹ A posztján őt váltó új konstantinápolyi német követ, Paul Wolff Metternich zur Gracht gróf is többször interveniált

Eberhard Graf Wolffskeel von Reichenbergim Kampf gegen die Armenier bewährt); továbbá Gust, *The Armenian Genocide* (2014), 60 skk. (Zeyun) és 64 skk (Urfa).

²⁷⁶ Egy magas rangú német tiszt, a Kelet-Anatóliában küzdő Harmadik Oszmán Hadsereg vezérkari főnökének tisztét csaknem három és fél éven át betöltő Felix Guse egy korai, a világháború befejeződése után néhány évvel íródott megnyilatkozásában (a Frankfurter Allgemeine Zeitungban megjelent olvasói levelében), is kifejtette ezt. In: Zum Talaat-Prozess. In: *Deutsche Allgemeine Zeitung*; (60. Jahrg[ang]); Nr. 296; Dienstag; 28. Juni 1921. = http://zefys.staatsbibliothek-berlin.de/dfg-viewer/?no_cache=1&set%5Bimage%5D=2&set%5Bzoom%5D=max&set%5Bdebug%5D=0&set%5Bdouble%5D=0&set%5Bmets%5D=http%3A%2F%2Fzefys.staatsbibliothek-berlin.de%2Ffoai%2F%3Ftx_zefysoai_pi%255Bidentifer%255D%3Debfc2c62-46a8-4b14-9e8d-3acd04ebd118.

[Ditigialisierter Ausgaben zum 28. 06. 1921.] Utolsó hozzáférés: 2017. 11. 26.

²⁷⁷ Később ilyen értelemben nyilatkozott az isztambuli székhelyű német katonai misszió tisztje, a korábban már többször említett Otto von Feldmann is. Idézve lentebb, a 306. sz. jegyzet második szakaszában.

²⁷⁸ Így látta ezt a Harmadik Oszmán Hadsereg vezérkari főnökének tisztét kis híján három és fél éven át ellátó Felix Guse még 1921 nyarán is, alig hat évvel az események után. „Diese Zwangsmaßnahme traf die Armenier natürlich hart, bedeutet aber für den Asiaten doch nicht annähernd dasselbe wie für den Europäern.” In: Zum Talaat-Prozess. In: *Deutsche Allgemeine Zeitung*; (60. Jahrg[ang]); Nr. 296; Dienstag; 28. Juni 1921. = http://zefys.staatsbibliothek-berlin.de/dfg-viewer/?no_cache=1&set%5Bimage%5D=2&set%5Bzoom%5D=max&set%5Bdebug%5D=0&set%5Bdouble%5D=0&set%5Bmets%5D=http%3A%2F%2Fzefys.staatsbibliothek-berlin.de%2Ffoai%2F%3Ftx_zefysoai_pi%255Bidentifer%255D%3Debfc2c62-46a8-4b14-9e8d-3acd04ebd118.

[Ditigialisierter Ausgaben zum 28. 06. 1921.] Utolsó hozzáférés: 2017. 11. 26.

²⁷⁹ Vagyis kizárólagosan csak az ifjútörök kormányzatra tartozik: vö. W. Gust, *Partner im Schweigen: Das deutsche Kaiserreich und die Vernichtungspolitik der Jungtürken*. In: H. von Voss (szerk.), *Porträt einer Hoffnung: Die Armenier. Lebensbilder aus aller Welt*, Berlin 2005² (2004), 79–95; 85 (1915. december 22.). – Az előzményekhez l. N. Saupp, *Das Deutsche Reich und die armenische Frage 1878-1914*, Universität zu Köln, Köln 1990.

²⁸⁰ Kaiserlich Deutsche Botschaft in Konstantinopel.

²⁸¹ Egy erősen túlzó vélekedés szerint a konstantinápolyi német követ, Hans von Wangeinheim báró lehetett volna az egyetlen ember, aki – a törökországi amerikai követ szavaival – megállíthatta volna az örmények ellen tömegesen elkövetett bűntetteket (“could have put a stop to these crimes”). Von Wangeinheim azonban Isztambulban bekövetkezett halála napjáig, 1915. október 24-éig, állítólag nem tett ebben az ügyben semmit. Sőt – ugyancsak a törökországi amerikai nagykövet szerint – egyenesen alattomos élösködőknek („nothing but treacherous vermin”) tekintette az örményeket. Így Kévorkian, *The Armenian Genocide* (2011²), 538.

– [2] Hans von Wangeinheim báró először valóban nem kívánta érdemben szóvá tenni ezt az ügyet a török kormányzat előtt. Jóváhagyólag helyben hagyta az ifjútörökök eljárását: vö. Balakian, *The Burning Tigris* (2003), 285. Később azonban, miután rájött, hogy a „három pasa” az egész anatóliai örmény etnikum kiirtását akarja megvalósítani, halála napjáig interveniált a török kormánynál éppúgy, mint berlini feletteseinél: vö. Gottschlich, *Beihilfe zum Völkermord* (2015), 202–206; vö. 210 skk. A báró hirtelen bekövetkezett halála után el is terjedt a szóbeszéd, hogy a törökök megmérgezték: vö. *The New York Times*, 27 October 1915; *Wangenheim poisoned. A Rome rumor says; Sudden death of German Ambassador at Constantinople still a mystery* = <https://www.nytimes.com/1915/10/27/archives/wangenheim-poisoned-a-rome-rumor-says-sudden-death-of-german.html>. Ez valószínűleg nem igaz. De az is több mint kérdéses, hogy – feltéve, ha szándékában áll – 1915 nyaratól akár maga II. Vilmos császár is bármit tehetett volna a törökországi örmények megmentéséért.

a Fényes Portánál a szemlátomást pusztulásra ítélt örmények ügyében. Ugyancsak eredménytelenül.²⁸² A két követ intervencióinak sikertelenségében nem kis része volt annak, ahogyan a saját kormányuk az örmény-kérdéshez viszonyult.

Hogy ne terheljék meg még ezzel is a mindinkább feszültté váló török–német szövetségi kapcsolatot, a német hivatalos körök inkább eltűrték, illetve tudatosan elhallgatták a kiszásiai örmények kényszer-áttelepítése során történt, államilag megszervezett tömeggyilkosságokat.²⁸³

A törökökkel kötött szövetség fenntartása olyannyira fontos volt a német félnek, hogy Theobald von Bethmann-Hollweg birodalmi kancellár nem engedte meg, hogy a német sajtóban megjelenjen az a kritikus hangvételű tudósítás, amit az új konstantinápolyi német követ nyomatékosan kért,²⁸⁴ sőt majdhogynem követelt. Hivatala elfoglalása után alig egy hónappal,²⁸⁵ most már megbizonyosodva az örmények ellen elkövetett török rémtettekről,²⁸⁶ az új konstantinápolyi német követ határozottabb fellépést kért kormányától.

Metternich zur Gracht gróf 1915. december 7-én íródott, Isztambulból Berlinbe küldött jelentésére azonban Bethmann-Hollweg kancellár ezt írta széljegyzetként: „Egyetlen célunk van: az, hogy Törökországot a magunk oldalán tartsuk egészen a háború végéig. Ezért közömbös számunkra, hogy elpusztulnak-e az örmények, vagy nem pusztulnak el”.²⁸⁷ 1916. október 3-án azután, és csak részben az ifjútörök kormányzat kérésére, vissza is hívták a folytonos intervenciói miatt mind kellemetlenebbé váló isztambuli német követet.²⁸⁸

1916 augusztusáig a törökországi német haderőn belül összesen 630 tiszt és 5900 alacsonyabb rendfokozatú katona²⁸⁹ szembesült az örmények kényszer-áttelepítésének valós oldalával: a deportálással együtt járó szenvedésekkel és erőszakkal, a fiatal örmény nők rabszolgaként való adás-vételével,²⁹⁰ esetenként pedig az elhurcoltak halálra éheztetésével. Tömeges kivégzéseket ezek a német tisztek és katonák csak jóval ritkábban láttak.²⁹¹

²⁸² Részletesebben l. ehhez Gottschlich, Beihilfe zum Völkermord (2015), 213–219. és 220–223 skk., ill. Gust, The Armenian Genocide (2014), 85–90.

²⁸³ Újabbán l. ehhez S. Ihrig, Justifying Genocide: Germany and the Armenians from Bismark to Hitler, Cambridge, Massachusetts, and London, England 2016; 139 skk. és küln. 157–190 (Part II. Ch. 8: *What Germany Could Have Known?*).

²⁸⁴ „Schärfere Mittel notwendig”.

²⁸⁵ Az új konstantinápolyi német követ 1915. november 19-én vette át hivatalát.

²⁸⁶ „Armeniergreuel”.

²⁸⁷ „Unser einziges Ziel ist, die Türkei bis zum Ende des Krieges an unserer Seite zu halten, gleichgültig ob darüber Armenier zugrunde gehen oder nicht”. In: PA-AA, R 14089 (Vermerk Bethmann-Hollweg vom 17.12.1915 auf einem Bericht des Sonderbotschafters Wolff-Metternich aus Konstantinopel vom 7.12.1915); vö. G. Hirschfeld–G. Krumeich–I. Renz (szerk.; in Verbindung mit M. Pöhlmann), Enzyklopädie Erster Weltkrieg, Ferdinand Schöningh [Verlag], Paderborn–München–Wien–Zürich 2003, 343.

²⁸⁸ Olykor a törökországi német diplomáciai testület alacsonyabb beosztású tagjai, konzulok vagy alkonzulok is megpróbáltak segíteni a kelet-anatóliai, ill. a Szíriában vagy Mezopotámiában élő örményeken. A leginkább az 1923. november 9-i müncheni puccskíséret egyik résztvevőjeként ismert Max Erwin von Scheubner-Richter még 1915 májusában, erzurumi német alkonzulként magához az oszmán hadsereg főparancsnokához fordult a városból – és a vilajetből – való deportálásra ítélt örmények érdekében. 1915. május 19-én történt próbálkozása nem járt sikerrel. Egy napra rá azonban legalább annyit sikerült elérnie a tartományi kormányzónál (az erzurumi vilajetet igazgató válinál), hogy az Erzurumból kiutasított örmények mellé a váli 100 főből álló csendőri kíséretet adott. Minderre azért volt szükség, hogy a muszlimoktól lakott falvakon át vonuló örményeket ne verjék agyon a helybeliek már viszontagságosnak ígérkező útjuk kezdetén. Vö. Neulen (2002²), 96; további példákkal uo. (Aleppo és Moszul).

– Egy szavahihető forrásra hivatkozva, az aleppói német konzul, Dr. Walter Röbber, beszámolójában kitér a kényszer-áttelepítések egyik állandó elemére, a fiatal örmény nők kb. negyedét érintő (esetenként akár halállal is végződő) nemi erőszakra is. Ez utóbbit legtöbbször – és sokszor csoportosan – a deportáltak meneteit kísérő török csendőrök követték el: l. Gust, The Armenian Genocide (2014), 26 sk.

²⁸⁹ Ezt a számadatot közli Hartmann, Wehrmedizinische Monatschrift 60, 11–12 (2016), 322.

²⁹⁰ A Bagdadi vasút vonala mentén kurdok és arabok, de a török vasúti alkalmazottak és az oszmán hadsereg tisztjei is, egyfajta rabszolga kereskedelmet folytattak: fiatal örmény asszonyokat és lányokat árultak, egyénenként vagy csoportosan. Újabbán l. ehhez Hilmar Kaiser, The Baghdad Railway and the Armenian Genocide, 1915–1916: A Case Study in German Resistance and Complicity. In: Richard G. Hovannisian (szerk.), Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide, Detroit, Michigan 1998; a továbbiakban Kaiser, The Baghdad Railway and the Armenian Genocide (1998), 67–112 (Ch. 3); 76. o; további kiegészítésekkel l. még ehhez a 76. o. 35. sz. jegyzetét (= 102. o.). Így még a Bagdadi vasút már elkészült szakaszához közel eső nagyváros, az észak-mezopotámiai Moszul török és arab háremeiben is hamarosan szép számmal akadtak örmény lányok és asszonyok. L. ehhez Paraquin, Politik im Orient I (1920), S. 1. Sp. 2.: „Armenische Frauen und Mädchen wimmelten [szó szerint: ‚hemzsegtek’] in den türkischen und arabischen Harems in Mosul” (a kiemelés tőlem – SzG).

²⁹¹ A téma egyik legjobb ismerője már korábban joggal állapította meg, hogy a török földön szolgáló német katonák „csak ritkán váltak tömeggyilkosságok szemtanúivá. Újra meg újra találkozhattak azonban a deportáltak nyomorúságos meneteivel”. Így Neulen (2002²), 194: „Sie wurden [ti. a német katonák] zwar nur selten Augenzeuge von Massenerschießungen, trafen aber wiederholt auf die Elendzüge der Deportierten.”

Sok német részvétet mutatott, vagy legalábbis együtt érzett a szenvedőkkel, akik mégis csak keresztény testvéreik voltak. Olyanok azonban, akik tiltakoztak volna, vagy legalább tevőlegesen próbáltak volna segíteni a gyakorta valóságos halálmenetekbe sorolt gyermekeken, asszonyokon és öregeken, csak kevesen akadtak.

A török földön szolgáló német tisztek ugyanis szinte kivétel nélkül elfogadták az oszmán hatóságoknak azt az állítását, miszerint felkelés tört ki az Oszmán Birodalom jelentősebb örmény kisebbségtől lakott területein. Mivel a németek nem rendelkeztek megfelelő információkkal a deportálásokról való mértékét illetően, legtöbbször elhitték, hogy az ifjútörök kormányzat a kis-ázsiai örményekkel szemben fogantatosított intézkedései ennek a felkelésnek az elfojtását szolgálják.²⁹²

Az Oszmán Birodalom területén tevékenykedő német tisztek és a Törökországba akkreditált, az események valódi menetéről a tisztek többségénél jóval tájékozottabb német diplomaták így többségükben helyeselték, kényszerűen elfogadták, vagy legalábbis hallgatólagosan tudomásul vették mindazt a szörnyűséget, amely esetenként akár a szemük előtt zajlott.²⁹³

Megismételném: sokan még helyeselték is. „Az örmények sorsa kemény (*sors*) volt, de rászolgáltak” – állította még később is egy német vezérkari tiszt, aki 1916-ban főhadnagyi rangban szolgált a Hatodik Oszmán Hadseregénél, Mezopotámiában.²⁹⁴

Mindössze egyetlen esetről tudunk, amikor jelentősebb örmény kisebbséget mentett meg a deportálástól a határozott német beavatkozás.

Az isztambuli székhelyű Német Katonai Misszió volt vezetője, Otto Liman von Sanders tábornok éppen Szmírnában tartózkodott akkor,

amikor híre jött, hogy most már onnan is nagyobb tömegben²⁹⁵ akarják elvinni az örményeket. Liman von Sanders megtiltotta a Szmírnában élő örmények kitelepítését. A helyi török hatóságok pedig neki engedelmeskedtek, és nem a belügyminiszter, Talât pasa rendelkezéseinek.²⁹⁶

Liman von Sanders ehhez a döntéséhez persze nem annyira humanitárius megfontolások, mint inkább katonai szempontok vezették. Már a tengerszorosok védelméért felelős Ötödik Oszmán Hadsereg parancsnokaként,²⁹⁷ Liman von Sanders attól tartott, hogy miután a jelentős égei-tengeri kikötőváros, a keresztény többségű Szmírna örmény lakóit, majd vélhetően görög lakosait is elhurcolták, összeomolhat csapatainak ellátása.²⁹⁸

1916 novemberében a Szmírnában lakó örmények jórészt egy, az oszmán hadsereg egyenruháját viselő magas rangú német tiszt stratégiai-logisztikai megfontolásainak köszönhetőek – időleges²⁹⁹ – megmenekülésüket. (Liman „pasa” más esetekben is legalább mérsékelni igyekezett a kis-ázsiai örmények lakóhelyükről való elhurcolását.³⁰⁰) A török földön szolgáló német tisztek között azonban, mint már mondtuk, csak igen kis számban akadtak olyanok, akiket valóban emberiességi szempontok vezettek segítőkészségük deklarálása során.

Azon kevesek, akik nyíltan is szót emeltek az Anatóliában élő örmények ellen elkövetett rémtettek miatt, többnyire az Oszmán Birodalomban tevékenykedő német vasútépítő

²⁹² Így Neulen (2002²), 194.

²⁹³ Az erről eddig mondottakon túl, röviden l. még ehhez Gust, *The Armenian Genocide* (2014), 97–99 skk. és 107 skk.

²⁹⁴ Így Hans von Kiesling, *Orient-fahrten zwischen Ägeis und Zagros: Erlebtes und Erschautes aus schwerer Zeit*, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, Leipzig 1921, 8: „Das Schicksal der Armenier war hart, aber nicht unverdient.”

²⁹⁵ 1916. november 8-án számos letartóztatás Szmírnában. A rá következő napon azután, korra és nemre való tekintet nélkül, 300 örményt szállítottak el onnan vasúton. Így Gust, *The Armenian Genocide* (2014), 101.

²⁹⁶ Annál is inkább, mert Liman pasa azzal fenyegette meg a tartományi kormányzót – az egyebekben titkon antantbarát váltít –, hogy ha a továbbra is deportálni akarják Szmírnából és Szmírna környékéről az örmény lakosságot, úgy ő, mármint Liman pasa, fegyverrel fogja megakadályozni ezt: Bár egy szerző, megalapozatlanul, „jelentéktelen beavatkozásnak” minősítette ezt (így Wallach /1976/, 207: „unbedeutende Einmischung”), Liman von Sanders „pasa” a smyrnai örmények

deportálását végül megakadályozó tiltakozása és fenyegető fellépése akkoriban aligha volt természetesnek mondható: vö. Neulen (2002²), 195 sk. és Reichmann (2009), 330.

²⁹⁷ Liman von Sanders 1915 márciusától 1918. február 24-ig töltötte be az Ötödik Oszmán Hadsereg főparancsnoki tisztét.

²⁹⁸ Röviden l. ehhez Gust, *The Armenian Genocide* (2014), 101.

²⁹⁹ Legkésőbb 1922. szeptember 13-ig. A Szmírna városába bevonuló török csapatok ekkor, az érkezésüket követő negyedik napon, felégették a keresztény többségű, és ezért a kis-ázsiai törököktől „gyaurnak” mondott Szmírna örmény és görög negyedeit. A gyújtogatással párosuló tömegmészárlást követően elmenekültek el a város nem muszlim lakói. Ez, a „*Szmírmai nagy tűzvész*” vagy „*Szmírmai katasztrófa*” néven is említett eseménysorozat a Nyugat-Kis-Ázsiáért is folyó görög-török háború (1919–1922) záró epizódja volt.

³⁰⁰ Vö. ehhez Theo *Maledé*, *Von Amiens bis Aleppo: Ein Beitrag zur Seelenkunde des großen Krieges*. Aus dem Tagebuch eines Feldarztes, München 1930, 177.

mérnökök,³⁰¹ német vagy osztrák orvosok voltak.³⁰² Ritka kivételként tiltakozásának adott hangot az

oszmán hadsereg egy venezuelai származású tisztje is.³⁰³ Ugyancsak lelkiismereti okokból, bár szinte

³⁰¹ Számos példával l. ehhez Kaiser, *The Bagdadh Railway and the Armenian Genocide* (1998), küln. 78 sk. (*Between Humanitarian Aid and Resistance*) és 79–182 (*The Struggle for the Armenian Employees and Workers*).

– Fenti tanulmányának 70., ill. küln. 75. oldalán Hilmar Kaiser közöl egy, az örmények kényszer-deportálásában érintett német civilek magatartására többnyire jellemző történetet. A Deutsche Banktól delegált Franz J. Günther, aki a Bagdadi vasút kivitelezéséért felelős isztambuli iroda vezetője volt, pozíciójából adódóan szorosan együttműködött mind a Deutsche Bank németországi vezetésével, de a konstantinápolyi német követséggel is. A követségre eljuttatott egyik jelentésében Günther azt írta, hogy az oszmán kormányzat „bestiális kegyetlenséggel” jár el a deportált örményekkel szemben. Egy olyan – két szintes, sokszor nyitott – vasúti vagonba, amely 36 ember vagy 6 ló szállítására volt alkalmas, 88 örményt is bezsúfoltak. Az út közben született gyermekeket elvették az anyáktól, és kidobálták a vagonokból a szerelvényt kísérő törökök. A vasúti pálya mentén nyilván számos hasonló tapasztalatot szerzett, ill. még több hasonló esetről értesült Günther az Anatóliai (Bagdadi) vasút építésében leginkább érdekelt Deutsche Bank igazgatótanácsának szóvivőjéhez, Arthur von Gwinnerhez írott levelében megjegyezte, hogy mindazon tettek után, melyeknek szemtanúi voltak, nehéz lesz igazolni a német vasútépítő társaságtól tanúsított passzivitást. („Wie es einmal vor der Geschichte zu rechtfertigen sein wird, daß dies alles unter unseren Augen geschieht, ohne daß wir uns rühnen, weiß ich nicht”. Idézi Kaiser, i. m. 98. = a 75. o. 24. sz. jegyzete; a levél kelte: 1915. október 14.) Nem sokkal később Günther egy örmény deportáltakat szállító vonatról készített fényképfelvételt is mellékelte ugyancsak von Gwinnernek küldött leveléhez. A fénykép mellé Günther nem kis iróniával jegyezte meg, hogy az Anatóliai vasutat éppenséggel „a civilizáció törökországi terjesztésének egyik előmozdítójaként” hirdetik („Einliegend sende ich Ihnen ein Bildchen, die Anatolische Bahn als Kulturträgerin in der Türkei darstellend.” [„Mellékelek önnek egy kis képet, amely az Anatóliai vasutat a kultúra törökországi hordozójaként mutatja be”]. Idézi Kaiser, i. m. 99. = a 75. o. 25. sz. jegyzete; a levél kelte: 1915. október 30.). – A fentieket röviden, ám ezért részben félreérthető módon közli még Balakian, *The Burning Tigris* (2003), 191.

³⁰² Ez utóbbiak közé tartozott egy német egészségügyi tiszt, a jogász végzettségű expresszionista költő és már akkoriban is több útirajz szerzője, Armin T[heophil] Wegner is. Wegner, aki meggyőződéses pacifista volt, hogy elkerülje a fegyveres katonai szolgálatot, önkéntes betegápolónak jelentkezett. Ebben a feladatkörben 1915-től szolgált az Oszmán Birodalomban, az isztambuli székhelyű német–oszmán egészségügyi misszió (*Deutsch-ottomanische Sanitätsmission, Konstantinopel*) tagjaként. Armin T. Wegner 1915 késő telétől a Hatodik Oszmán Hadsereg mellé rendelt német egészségügyi szolgálat hadnagya lett. Ez az alakulat a Bagdadi vasút nyomvonala mentén állomásozott, Szíriában és Észak-Mezopotámiában. Itteni szolgálata során Wegner szemtanúja lett az örmények deportálásához kapcsolódó cselekmények egész sorának, így a kényszerrel áttelepített örmények halálmeneteinek is. Wegner nem engedelmeskedett előljárói parancsának: a szigorú tilalom ellenére felkeresett több olyan tábort, ahol a Szíriába deportált örményeket őrizték az oszmán hatóságok, és nem hallgatta el azt, ami az örmény mérszárlások kapcsán a tudomására jutott. Szisztematikusan gyűjtötte az erről szóló híreket, illetve az erre vonatkozó dokumentumokat. Maga is készített feljegyzéseket, az

általa látottakat egy részét pedig fényképeken is megörökítette. Így például több száz felvételt készített az egyik észak-szíriai táborba (a Damaszkusztól északkeletre, attól 450 kilométer távolságban fekvő Deir ez-Zor-i táborba) áttelepített, és ott hamarosan az éhhalállal szembe nézni kényszerült örményekről. Az Eufrátesz partjához közel fekvő – Deir ez-Zor-i – gyűjtőtáborban szerzett tapasztalatait Wegner később irodalmi formában is megörökítette. Mindez zavarta az örmények szisztematikus kiirtására törekvő ifjútörök kormányzatot. A török katonai – és polgári – hatóságok kívánságára a Hatodik Oszmán Hadsereg mellé rendelt német egészségügyi szolgálat hadnagyát, Armin T. Wegner előbb elbocsátották a német–oszmán egészségügyi misszióból, és további szolgálatra a kolerabetegek barakkjaiba rendelték. Mivel itt sem hagyott fel korábbi, tiltott tevékenységével, ideiglenesen őrizetbe vették német katonai hatóságok, végül pedig – 1917-ben – visszavezényelték a Német Birodalomba. Az állami cenzúrával szembeszállva, Wegner Németországban (közelebbről a sziléziai Breslauban) aktív propagandát fejtett ki annak érdekében, hogy hazája és a világ megismerje az örmények tömegeitől átélte tragédia, az örmény népiirtás részleteit. Még törökországi szolgálatának idején Wegner hadnagy a szíriai és észak-mezopotámiai táborokban őrzött örményektől írott levelek sorát csempészte ki, majd juttatta el az isztambuli amerikai követségre. – A fentiekéhez l. R. M. G. Nickisch, Armin T. Wegner: Ein Dichter gegen die Macht. Grundlinien einer Biographie des Expressionisten und Weltreporters Armin T. Wegner (1886–1978), [Peter] Hammer [Verlag], Wuppertal 1982. és újabban M. Tamcke, Armin T. Wegners erste Zeugnisse zum Völkermord an der Armeniern in seinem Vortrag „Mit dem Stabe des Feldmarschalls von der Goltz in Mesopotamien”. In: M. Tamcke (szerk.), *Koexistenz und Konfrontation, Beiträge zur jüngeren Geschichte und Gegenwartsfrage der orientalischen Christen Studien zur Orientalischen Kirchengeschichte*; Bd. 28), Münster–Hamburg–London, 2003, 319–365; küln. 328 skk (*Anhang: „Mit dem Stabe des Feldmarschalls von der Goltz in Mesopotamien”*). Ebből l. a 334. lapot: az örmény menekültek táborának és egy örmény család sátrának Armin T. Wegnertől származó leírása. Mindezzel együtt azonban Wegner, a hadiönkéntes szanitéc (*Kriegsfreiwilliger Sanitäter*) az eseményekről adott beszámolóit jelentős részben hallomás útján szerzett ismeretei alapján írta meg. Az örményirtásról adott beszámolóinak csupán egy része alapult Wegner személyes tapasztalatain. Az utóbbiakhoz l. küln. M. Tamcke, Armin T. Wegner und die Armenier: Anspruch und Wirklichkeit eines Augenzeugen (Studien zur Orientalischen Kirchengeschichte; Bd. 2), Münster–Hamburg–London 1996² (1993). Végül egy nemrég íródott, és fentebb már idézett értekezés a témáról: Dr. Volker Hartmann, Ein Sanitäter der deutschen Armee als Augenzeuge und Ankläger des Genozids an den Armeniern im Ersten Weltkrieg, Wehrmedizinische Monatschrift, 60. Jahrgang – Heft 11-12; November 2016, 318–326; küln. 323 skk. Internetes hozzáférhetőségben is: <http://www.wehrmed.de/article/2911-ein-sanitaeter-der-deutschen-armee-als-augenzeuge-anklaeger-des-genozids-an-den-armeniern-im-ersten-weltkrieg.html>. Mindezekhez l. még az alábbi könyvfejezetet: *Einer der Aufrechten: Armin T. Wegner*. In: Gottschlich, Beihilfe zum Völkermord (2015), 244–251.

³⁰³ Az oszmán hadseregben akkor már órnagy rendfokozatban szolgáló Rafael de Nogales Méndez többször is szót emelt az örmény és az asszír lakossággal [itt: új-arámi nyelvű, szíriai keresztény népcsoporttal] szemben elkövetett rémtettek miatt,

akarata ellenére ítélte el az örmény népirtást az egyik nagy német újság mindaddig törökbarát konstantinápolyi tudósítója.³⁰⁴

Mint később kiderült, az isztambuli székhelyű Német Katonai Misszió több tisztjét közvetlen felelősség is terheli azért az eljárásért, amelyet az Anatóliában élő örmény lakossággal szemben az 1915. év tavaszától alkalmazott az ifjútörök kormányzat. A Sarikamış elfoglalásáért indított támadás idején Otto von Feldmann és Friedrich Bronsart von Schellendorf egyaránt a Harmadik Oszmán Hadsereg főparancsnoki tisztét is betöltő

Enver pasa vezérkarához tartozott. A kaukázusontúli frontról való elutazása után az oszmán szárazföldi hadsereg állományába már korábban³⁰⁵ átlépett két német tiszt Isztambulban szinte naponta találkozott a hadügyminiszter posztját betöltő Enver pasával. 1915 tavaszán is vele beszéltek meg a döntésre váró kérdéseket. Már csak ezért is mindhárman közösen viselték a felelősséget a törökországi örmények az 1915–1916-os években tervszerűen lefolytatott áttelepítésében és kiirtásában.³⁰⁶

amelyeknek nem egyszer szemtanúja volt. Mindezekért de Nogales Méndez végül elbocsátását kérte az oszmán hadseregből (először talán 1915 őszén), ám többszöri kérelmének sem tettek eleget. De Nogales (Méndez) ezért csaknem a háború végéig az oszmán hadsereg tagja maradt.

– [2] Előbb spanyol nyelven, majd német (1925) és angol (1926) fordításban is megjelent emlékirataiban az oszmán hadseregben szolgáló venezuelai zsoldos beszámol arról, hogy (a vani felkelők ellen küzdő tüzértisztként) először egyetértett törökök céljaival. Később azonban mindinkább meggyőződésévé vált, hogy nem az örményeket, hanem az általa szolgált kormányzatot kell agresszornak tekintenie. Rafael de Nogales Méndez végül rádöbbsent arra, hogy előjárói gyakorlatilag egy egész népcsoport kiirtását tervezik. – Újabbban I. ehhez Yavuz Köse, Einführung. In: (Y. Köse szerk.), Osmanen in Hamburg – eine Beziehungsgeschichte zur Zeit des Ersten Weltkrieges, Hamburg 2016, 15–21; 15. o. 1. sz. jegyzet. A korábbi irodalomból, röviden, I. még ehhez Balakian, The Burning Tigris (2003), 208 sk.

³⁰⁴ Legalábbis egy svájci lap levelezője így látta ezt: „Man spürt dem Verfasser an, dass er eigentlich mit Widerwillen schreibt, was er schreiben muss. Man glaubt ihm, dass er unter einem Gewissenszwang handelt. Sein Buch ist niederschmetternd. [...] Und es wird Aufsehen erregen.” Azaz: „Jól érzékelhető, hogy a szerző voltaképpen akarata ellenére írja azt, amit írnia kell. Így hát elhihetjük neki, hogy egyfajta erkölcsi kényszer hatása alatt cselekedett. Könyve lesújtó. [...] Ezért fog feltűnést kelteni.” (Neue Zürcher Zeitung; 4. November 1917).

– Az itt említett szerző, Harry Stürmer 1915–1916 között volt a *Kölnische Zeitung* konstantinápolyi tudósítója. Stürmer az örmény népirtás során tervszerűen elkövetett török kegyetlenségek soráról részletes beszámolót adó könyve először Svájcban jelent meg: *Zwei Kriegsjahre in Konstantinopel 1915–1916: Skizzen deutsch-jungtürkischer Moral und Politik*, Lausanne 1917. A munka egyben a császári német kormányzat, illetve az Oszmán Birodalom területén tartózkodó német tiszték felelősségére ("társtettes voltára") is rávilágít. Ezért rögtön megjelenése után betiltották Németországban, az ottani lapok pedig még a könyv létezéséről sem tehetek említést. Stürmer adatai olyannyira megrázóak és cáfolhatatlanok voltak, hogy a német külügyminisztérium mindent megtett, hogy útját állja a könyv idegen nyelveken való publikálásának. A fordítói jogok megvásárlásának megakadályozása azonban nem sikerült. Stürmer a törökországi örményekkel szemben állami szinten foganatosított népirtásról, ill. az abban viselt német felelősségről beszámoló munkája így hamarosan angolul is megjelenhetett: Dr. H. Stürmer [Late Correspondent of the *Kölnische Zeitung* in Constantinople (1915–16)], *Two War Years in Constantinople: Sketches of German and Young Turkish Ethics and Politics*

(Translated from the German by E. Allen and the Author), London–New York–Toronto MCMXVII.

³⁰⁵ Az 1913-as év második felében.

³⁰⁶ Újabbban I. ehhez Wolfgang Gust már hivatkozott tanulmányát: *Partner im Schweigen – Das deutsche Kaiserreich und die Vernichtungspolitik der Jungtürken*. In: Huberta von Voss (szerk.), *Porträt einer Hoffnung: Die Armenier. Lebensbilder aus aller Welt*, Hans Schiler Verlag, Berlin 2005² (2004), 79–95; 90 (mások mellett a szerző itt megemlíti O. von Feldmann és Fr. Bronsart von Schellendorf szerepét is).

– [2] A török földön fontos beosztásokban szolgáló vezérkari tiszt, az isztambuli állomáshelyét majd vezérőrnagyi rendfokozatban elhagyó Otto von Feldmann később így nyilatkozott erről: „Nem kell és nem szabad tagadni azonban, hogy német tiszték is kényszerűen csak azt a tanácsot adhatták, és magam is ezek közé tartozom: bizonyos időszakokban szabaddá kell tenni az örményektől egyes, a hadsereg hátában fekvő területeket.” In: *Deutsche Allgemeine Zeitung*; (60. Jahrg[ang]); Donnerstag, 30. Juni 1921: „*Es soll und darf aber nicht geleugnet werden, daß auch deutsche Offiziere – und ich selbst gehöre zu diesen – gezwungen waren, ihren Rat dahin zu geben, zu bestimmten Zeiten gewisse Gebiete im Rücken der Armee von Armeniern freizumachen.*” (Otto von Feldmann olvasói levele az örmény genocídiumért nyagban felelős volt oszmán belügyminiszter, Talât pasát 1921. március 15-én Belinben, a nyílt utcán agyonlövő Soghomon Tehlirian ellen indított per kapcsán). = efys.staatsbibliothek-berlin.de/dfg-viewer/?set%5Bmets%5D=http%3A%2F%2Fzefyus.staatsbibliothek-berlin.de%2Ffoai%2F%3Ftx_zefysoai_pi1%255Bidentifizier%255D%3De1869feb-6b57-45ae-8728-0eb4a330c4f2.

[Digitálisizált kiadásokhoz 30. 06. 1921.] Utolsó hozzáférés: 2016. 09. 25. Von Feldmann olvasói levelének fenti részletét idézi még Gust, *Partner im Schweigen* (2005), 90 (hivatkozás nélkül). Vö. még ehhez Gottschlich, *Beihilfe zum Völkermord* (2015), 35–36.

– [3] Ugyanitt Friedrich Bronsart von Schellendorf az örményekkel kapcsolatos felfogásáról is olvashatunk. „A hazája határain túl élő örmény, akárcsak a zsidó, azon a népen élőködik, amelynek földjén megtelepedett.” – olvashatjuk az O. von Feldmannhoz hasonlóan Ever pasa bizalmasának és törekvései feltétlen támogatójának számító Bronsart von Schellendorf egy későbbi, 1919-ben íródott feljegyzésében. „Ezért is támadt ellenük az a gyűlölet, amely a középkort idéző módon, e nem kívánt nép eltávolításához és tagjainak kiirtásához vezetett.” In: Gust, *Partner im Schweigen* (2005), 90 („*Der Armenier ist, wie der Jude, außerhalb seiner Heimat ein Parasit, der die Gesundheit eines anderen Landes, in dem er sich niedergelassen hat, aufsaugt. Daher kommt auch der Hass, der*

A gyakrabban használt rövidítések jegyzéke

Bd. – Band [kötet]

Bde. – Bände [kötetek]

Ch., ill. Chr. – chapter vagy chapitre [fejezet]

H. vagy Heft – [füzet – valójában kisebb terjedelmű, egy-egy résztémát feldolgozó könyv; egy kiadványsorozaton belül. Vö. Beiheft: kiegészítő vagy pótfüzet]

hrsg. – herausgegeben von (ez után egy vagy több név következik). [A könyvet kiadta/kiadták, illetve a kötetet szerkesztette/szerkesztették]

Kap. – Kapitel [fejezet]

loc. cit. – loco citato [az idézett helyen]

N. F. – Neue Folge [új sorozat – folyóiratoknál]

N. S. vagy NS – New Series [új sorozat – folyóiratoknál]

s.v. – sub voce [a megadott címszó alatt]

Vol. – volume [kötet]

Rövidített formában hivatkozott irodalom

Allen–Muratoff (1953) – William Edward David Allen – Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828–1921*, Cambridge University Press, Cambridge 2010 (1953); küln. 221–497 skk (Book IV.: *The Caucasian Campaigns of World War I, 1914–18*; Ch. XVI–XLI).

Balakian, *The Burning Tigris* (2003) – Peter Balakian, *The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America's Response*, HarperCollins (sic!) [Publishers], New York 2003.

Erickson, *Ordered to Die* (2001) – Edward J. Erickson, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War*

(Contributions to Military Studies; Number 201; Foreword by General Hüseyin Kivrikoğlu), Greenwood Press, Westport, Connecticut – London 2001.³⁰⁷

Erickson, *Ottoman Army Effectiveness in World War I* (2007) – Edward J. Erickson, *Ottoman Army Effectiveness in World War I: A Comparative Study*, Routledge, New York 2007.

Erickson, *Ottomans and Armenians* (2013) – Edward J. Erickson, *Ottomans and Armenians: A Study in Counterinsurgency*, Palgrave MacMillan, New York 2013.

Fromkin (2001) – David Fromkin, *A Peace to End all Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the modern Middle East*, An Owl Book, Henry Holt and Company, New York 1989.

Guse, *Die Kaukasusfront* (1940) – Felix Guse, *Die Kaukasusfront im Weltkrieg bis zum Frieden von Brest*, Koehler & Amelang, Leipzig 1940.

Gust, *Partner im Schweigen* (2004) – Wolfgang Gust, *Partner im Schweigen – Das deutsche Kaiserreich und die Vernichtungspolitik der Jungtürken*. In: Huberta von Voss (szerk.), *Porträt einer Hoffnung: Die Armenier. Lebensbilder aus aller Welt mit einem Geleitwort von Yehuda Bauer*, Verlag Hans Schiler, Berlin 2005² (2004), 79–95.

Hartmann, *Wehrmedizinische Monatschrift* 60, 11–12 (2016) – Dr. Volker Hartmann, *Ein Sanitäter der deutschen Armee als Augenzeuge und Ankläger des Genozids an den Armeniern im Ersten Weltkrieg*, *Wehrmedizinische Monatschrift*, 60. Jahrgang – Heft 11–12; November 2016, 318–326.³⁰⁸

Kévorkian, *The Armenian Genocide* (2012) – Raymond [Haroutioun] Kévorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History*, I.B. Tauris, London – New York 2012 (2006; francia eredeti: 2006).

Larcher, *La Guerre Turque* (1926) – M[aurice] Larcher, *La guerre turque dans la guerre mondiale* (par le préface de M. le maréchal d'Espérey), É[tienne] Chiron – Berger–Levrault [Éditeurs], Paris 1926.

Liman v. Sanders (1920) – Otto Liman von Sanders, *Fünf Jahre Türkei*, Verlag von August Scherl, Berlin 1920.³⁰⁹

sich in mittelalterlicher Weise gegen sie als unerwünschtes Volk entladen hatte und zu ihrer Ermordung führte.”)

³⁰⁷ Rec. A. Mango, *The International History Review*, 24,1 (2002), 161–162.

³⁰⁸ Internetes hozzáférhetőségben is: <http://www.wehrmed.de/>

[article/2911-ein-sanitaeter-der-deutschen-armee-als-augenzeuge-anklaeger-des-genozids-an-den-armeniern-im-ersten-weltkrieg.html](http://www.wehrmed.de/article/2911-ein-sanitaeter-der-deutschen-armee-als-augenzeuge-anklaeger-des-genozids-an-den-armeniern-im-ersten-weltkrieg.html). Utolsó hozzáférés: 2018. 04. 16.

³⁰⁹ Liman von Sanders könyve később megjelent angol fordításban is: *Five years in Turkey*, Williams & Wilkins Co. for

- Mühlmann, Waffenbündnis (1940) – Carl Mühlmann, Deutsch-türkische Waffenbündnis im Weltkrieg – mit einem Geleitwort von W. Foerster, Koehler & Amelang, Leipzig 1940.³¹⁰
- Neulen (2002²) – Hans Werner Neulen, Feldgrau in Jerusalem: Das Levantekorps des kaiserlichen Deutschland, Universitas [Verlag], München 2002; 2. Auflage, Sonderproduktion.³¹¹ (Az első kiadás ezzel a címmel jelent meg: Adler und Halbmond. Das deutsch-türkische Bündnis 1914–1918, Universitas [Verlag], München 1991. Ez lényegében azonos Neulen fenti munkájának második kiadásával. Ennek volt egy változatlan, 1994. évi utánnomása is: Ullstein [Verlag], Berlin 1994.)
- Özdemir (2008) – Hikmet Özdemir, The Ottoman Army 1914–1918, Disease & Death on the Battlefield (Utah Series in Turkish and Islamic Studies), The University of Utah Press, Salt Lake City 2008 (török eredeti: Ankara 2005).
- Pomiankowski (1928) – Josef Pomiankowski, Der Zusammenbruch des Osmanischen Reiches – Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges, Amalthea Verlag, Zürich–Leipzig–Wien 1928. (Változatlan utánnomásban: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, Graz 1969).
- Reichmann (2009) – Jan Christoph Reichmann, „Tapfere Askers” und „Feige Araber”: Der osmanische Verbündete aus der Sicht deutscher Soldaten im Orient 1914–1918 (Inaugural-Diss; Westfälischen Wilhelms-Universität zu Münster; Philosophische Fakultät), Münster 2009. [= <http://d-nb.info/999432486/34>. Utolsó hozzáférés 2017. 12.05.]
- Rogan (2015) – Eugene Rogan, The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East, Basic Books [Publishers], New York 2015).
- Uyar–Erickson (2009) – Mesut Uyar – Edward J. Erickson, A Military History of the Ottomans: from Osman to Atatürk, Greenwood Press [Publisher] 2009; küln. 175–279 ([Ch.] 5: The Beginning of the End, 1861–1918). Ezen belül a következő alfejezetek számíthatnak kiemelt érdeklődésünkre: 242–250 (An Uninspiring Start: The Sarikamış Campaign); 250–258. (Unconventional Warfare against Conventional and Unconventional Enemies) és 258–262 (Realization of the Long-Cherished Dream: The Gallipoli Victory).
- Wallach (1976) – Jehuda L[othar] Wallach, Anatomie einer Militärhilfe – Die preußisch-deutsche Militärmissionen in der Türkei 1835–1919 (Schriftenreihe des Instituts für Deutsche Geschichte, Universität Tel Aviv, Bd. 1) Droste Verlag, Düsseldorf 1976.³¹²
- További felhasznált irodalom (válogatás)**
- Aksakal*, Mustafa, The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and the First World War (Cambridge Military Histories), Cambridge University Press, Cambridge 2008.
- Barth*, Boris, Genozid und Völkermord im 20. Jahrhundert. Geschichte, Theorien, Kontroversen, C. H. Beck Verlag, München 2006.
- Bihl*, Wolfdieter Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte. Teil 1: Ihre Basis in der Orient-Politik und ihre Aktionen 1914–1917, Böhlau [Verlag], Wien–Köln–Graz 1975.
- uő., Das im Herbst 1914 geplante Schwarzmeer-Unternehmen der Mittelmächte, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, [N. F.] Bd. 14, H. 3 (September 1966), 362–366.
- Bilgin*, Mustafa Sıtkı, The Construction of the Bagdad Railway and its Impact on Anglo-Turkish Relations, 1902–1913. In: OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), Vol.16, 2004, 109–129. = <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1273/14662.pdf>. Utolsó hozzáférés: 2016. 09. 20.³¹³

the United States Naval Institute, Baltimore 1928. Rec. Edward Mead Earle, The Journal of Modern History I, 1 (1929), 132–136.

³¹⁰ Vö. uő. (= Carl Mühlmann, Dr.), Der Kampf um die Dardanellen 1915 (Schlachten des Weltkrieges Bd. 16), Stallung-Verlag, Oldenburg 1927. és Deutschland und die Türkei 1913–1914 – Die Berufung der deutschen Militärmission nach der Türkei 1913, das deutsch-türkische Bündnis, 1914, und der Eintritt der Türkei in den Weltkrieg, W. Rothschild [Verlag], Berlin–Grünwald 1929.

³¹¹ Rec. Balla Tibor, Hadtörténeti Közlemények 116,1 (2003), 233–235 (*Szemle*).

³¹² Vö. ehhez Fahri Türk, Deutsche Militärmissionen und ihre Rolle beim deutsch-türkischen Waffenhandel im Osmanischen Reich 1871–1914, Die Elektronische Zeitschrift für politikwissenschaftliche Studien, Juni 2010 Vol:1 Num:1, 86–102. = <http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423878780.pdf>. Utolsó hozzáférés: 2017. 11. 21.

³¹³ Vö. Jr. Morris Jastrow, The war and the Bagdad Railway: the story of Asia Minor and its relation to the present conflict, J. B. Lippincott Company, Philadelphia and London 1917, küln. 82–121 (Ch. 3: *The story of the Bagdad Railway*). [= <https://archive.org/details/warbagdadrailway00jast.pdf>. Utolsó hozzáférés: 2015. 03. 1.]

- Böer, Ingeborg – Haerkötter, Ruth – Kappert, Petra [és Adatepe, Sabine] (szerk.), *Türken in Berlin 1871-1945: eine Metropole in den Erinnerungen osmanischer und türkischer Zeitzeugen*, [Walter] de Gruyter [Verlag], Berlin 2002, küln. 69–78 ([1909] *Enver Pascha: Vom hoffierten hoffnungsträger zum geächteten Flüchtling*) és 354–361 skk. (*Die deutsch-türkische Beziehungen – Eine Chronologie*).
- Davison, Roderic H., *Westernized Education in Ottoman Turkey*, *Middle East Journal* 15,3 (Summer 1961), 289–301. = In: *The Impact of the West – Essays in Ottoman and Turkish History, 1774–1923* (The Impact of the West Modern Middle East Series, No. 16; Sponsored by the Center for Middle Eastern Studies; The University of Texas at Austin), University of Texas Press, Austin, 1991, 166–179 (Ch. 9).
- Deren, Seçil, *German Ideas and Expectations on Expansion in the Near East. (1890-1915)*; Ph.D. Thesis (November 2004); Graduate School of Social Sciences of Middle East Technical University (Department of Political Science and Public Administration), Ankara 2004. [= <http://etd.lib.metu.edu.tr/upload/12605565/index.pdf>. Utolsó hozzáférés: 2017. 08. 30.
- Djemaal Pascha, Ahmed, *Erinnerungen eines türkischen Staatsmannes: von Ahmed Djemaal Pascha früherem Kaiserlich Ottomanischen Marineminister und Kommandanten der IV. Armee* (Bücherei für Politik und Geschichte des Drei Masken Verlages. Djemaal Pascha/Erinnerungen), Drei Masken Verlag, München 1922.³¹⁴
- Emin [Yalman], Ahmet, *Turkey in the World War*, Yale University Press, New Haven 1930.
- Erickson, Edward J., *Defeat in Detail: The Ottoman Army in the Balkans, 1912-1913* (Foreword by Briton C. Busch), Praeger [Publishers]; An imprint of Greenwood Publishing Group, Inc., Westport, Connecticut – London 2003.
- uő., *The Armenians and Ottoman Military Policy, 1915*, *War in History* 15,2 (2008), 141–167.
- Feldmann, Otto von, *Türkei*, Weimar, Hitler, *Lebenserinnerungen eines preußischen Offiziers und deutschnationalen Politikers*; herausgegeben und bearbeitet von Peter von Feldmann; Verlag Edition Winterwork, Borsdorf 2013.
- Fisk, Robert, *The Great War for Civilisation: The Conquest of the Middle East*, Vintage Books, A Division of Random House, Inc., New York 2007.
- Fortna, Benjamin C., *The reign of Abdülhamid II. In: The Cambridge History of Turkey, Vol. 4: Turkey in the Modern World* (szerk. R. E. Şatkasaba), Cambridge 2008, 38–61 (Part I: *Ottoman Background and Transition*; Ch. II.).
- Franzke, Jürgen (szerk.), *Bagdad- und Hedjazbahn. Deutsche Eisenbahngeschichte im Vorderen Orient*, W. Tümmels [Buchdruckerei und Verlag] Nürnberg 2003.
- Galántai József, *Az első világháború*, Gondolat [Kiadó], Budapest, 1980.³¹⁵
- Gleich, Gerold von, *Vom Balkan nach Bagdad – Militärisch-politische Erinnerungen an den Orient*, Verlag August Scherl, Berlin 1921.
- Guhr, Hans, *Als türkischer Divisionskommandeur in Kleinasien und Palästina – Erlebnisse eines deutschen Stabsoffiziers während des Weltkrieges*, Mars-Verlag Carl Siwinna, Berlin 1937.
- Guse, Oberstleutnant a. D.³¹⁶ Dr., Felix, *Der Armenieraufstand 1915 und seine Folgen*. In: *Wissen und Wehr, Monatshefte*, Berlin 1925, Zehntes Heft, 609–621.³¹⁷
- Haley, Charles D., *The Desperate Ottoman: Enver Paşa and the German Empire I*, *Middle Eastern Studies*, Vol. 30,1 (1994), 1–51.
- Haley, Charles D., *The Desperate Ottoman: Enver Paşa and the German Empire II*, *Middle Eastern Studies*, Vol. 30,2 (1994), 224–251.
- Handbook of the Turkish Army (1916) – British General Staff; Intelligence Section, Cairo, Handbook of the Turkish Army (Eighth Provisional Edition; revised on 10 February 1916), London 1916* (Változatlan utáányomásban Nashville 1996).

³¹⁴ A munka később megjelent angol nyelvű fordításban is: Djemaal Pasha, *Memories of a Turkish Statesman, 1913-1919*, Hutchinson and Co., London 1922.

³¹⁵ Vő. még ehhez uő. (= Galántai J.), *Az első világháború (1914–1918)*. In: *20. századi egyetemes történet*, Osiris Kiadó, Budapest 2005, 1–13 (I.I.).

³¹⁶ = auőer Dienst /gestellt/ = tényleges szolgálaton kívüli.

³¹⁷ Némileg távolabbról l. még ehhez, uő. (= Felix Guse), *Zum Talaat-Prozess*. In: *Deutsche Allgemeine Zeitung*; (60.

Jahrg[ang]); Nr. 296; Dienstag; 28. Juni 1921. = http://zeffys.staatsbibliothek-berlin.de/dfg-viewer/?no_cache=1&set%5Bimage%5D=2&set%5Bzoom%5D=max&set%5Bdebug%5D=0&set%5Bdouble%5D=0&set%5Bmets%5D=http%3A%2F%2Fzeffys.staatsbibliothek-berlin.de%2Ffoai%2F%3Ftx_zefysoai_pi1%255Bidentifier%255D%3Debfc2c62-46a8-4b14-9e8d-3acd04ebd118. [Digitálisizerte Ausgaben zum 28. 06. 1921.] Utolsó hozzáférés: 2017. 11. 26.

- Hanioğlu*, Şükrü, M., The Second Constitutional Period, 1908–1918. In: The Cambridge History of Turkey, Vol. 4: Turkey in the Modern World (szerk. R. E. Şatkasaba), Cambridge University Press, Cambridge 2008, 62–111 (Part. I: *Ottoman Background and Transition*; Ch. 4.).
- Horaczek*, Adolf, Als deutscher Soldat 1914/18 von der Westfront an die Osmanische Front – Erlebnisse eines deutschen Pioniers im Grabenkampf des I. Weltkriegs und an der Osmanischen Front, (herausgegeben von. Rolf H. Arnold), Hamburg Verlag: epubli GmbH, Berlin 2014; küln. 33 ssk.
- Hurgronje*, Snouck C. Dr. (sic!), The Holy War: "Made in Germany", G. P. Putnam's Sons, New York and London, The Knickerbocker Press, 1915.
- Pollard*, A[ibert] F[rederick], A short history of the Great War, Methuen & Co. Ltd [Publishers], London 1920.
- Ihrig*, Stefan, Justifying Genocide: Germany and the Armenians from Bismark to Hitler, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England 2016; küln. 139–156. (Part II. Ch. 7: "*Interlude of the Gods*") és 157–190 (Part II. Ch. 8: *What Germany Cold Have Know?*).
- İnalçık*, Halil – *Quataert*, Donald (szerk.), An Economic and Social History of the Ottoman Empire, Volume Two, 1600-1914, Cambridge University Press, Cambridge 2000 (1994).
- Jäschke*, Gotthard, Der Weg zur russisch-türkischen Freundschaft, Die Welt des Islams, 16 (1934), 23–38.³¹⁸
- Jäschke*, Gotthard, Die elviye-i selâse: Kars, Ardahan und Batum, Die Welt des Islams, New Series, XVIII,1-2 (1977), 19–40.
- Kaiser*, Hilmar, The Bagdadh Railway and the Armenian Genocide, 1915-1916: A Case Study in German Resistance and Complicity. In: Richard G. Hovannisian (szerk.), Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide, Detroit, Michigan 1998, 67–112 (Ch. 3).
- Keegan*, John, The First World War, Vintage Canada [Edition] etc., Toronto 2000 (London 1998).³¹⁹
- Kerner*, Robert J., The Mission of Liman von Sanders. I: Its Origin, The Slavonic Review, 6,16 (1927), 12–27.
- uő., The Mission of Liman von Sanders. II: The Crisis, The Slavonic Review, 6,17 (1927), 344–363.
- uő., The Mission of Liman von Sanders (III), The Slavonic and East European Review, 6,18 (1928), 543–560.
- uő., The Mission of Liman von Sanders. (IV), The Slavonic and East European Review, 7,19 (1928), 90–112.
- Kodet*, Roman, The Question of Ottoman Weakness at the Beginning of the 20th century, West Bohemian Historical Review I (2011), 171–183.
- Lewy*, Guenter, Der armenische Fall: Die Politisierung von Geschichte. – Was geschah, wie es geschah und warum es geschah, Edition Diwan im Wieser Verlag, Klagenfurt/Celovec 2009.
- McMeekin*, Sean, The Berlin–Baghdad Express The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 2010.
- Miller*, William, History of the Ottoman Empire 1801–1913 (Cambridge Historical Series), Cambridge University Press, Cambridge 1913.
- Nezir Akmeşe*, Handan, The Birth of Modern Turkey: the Ottoman Military and the March to World War 1, I. B. Tauris and Co., London – New York 2005.
- Quataert*, Donald, The Ottoman Empire 1700–1922; Second edition (New Approaches to European History, Cambridge University Press, Cambridge 2005 (2000)).
- Shaw*, Stanford J. – *Shaw*, Ezel Kural, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Volume II: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975, Cambridge University Press, Cambridge 2002 (1977).
- Schmitterlöw*, Bernhard von, Aus dem Leben des Generalfeldmarschalls Freiherr von der Goltz-Pascha – Nach Briefen an seinen Freund, K. F. Koehler [Verlag], Berlin und Leipzig 1926.
- Söylemezoğlu*, Şahin Ali – *Uzuner*, Umut, Armenien von Meer zu Meer: Die armenische

³¹⁸ Vö. ehhez uő. (= G. Jäschke), Neues zur russisch-türkischen Freundschaft von 1919-1939, Die Welt des Islams, New Series, VI,3 (1961), 203–222.

³¹⁹ A munka magyar nyelven is megjelent: John Keegan, Az első világháború, Akadémiai Kiadó Zrt. (Sorozatcím:

Hadiakadémia), Budapest 2014² (Budapest, Európa Könyvkiadó, 2010¹).

- Nationalbewegung 1914-1923, Im Juni 2010; Veröffentlicht in: „Istanbul Post. Das wöchentliche deutschsprachige Internetmagazin der Türkei“ (Jahrgang 5, Nr. 23) = http://www.istanbulpost.net/10/06/02/arm_meer_zu_meer_2010-06-27.pdf. Utolsó hozzáférés: 2017. 11. 18.
- Stuermer*, Harry Dr. [Late Correspondent of the *Kölnische Zeitung* in Constantinople (1915-16)], *Two War Years in Constantinople: Sketches of German and Young Turkish Ethics and Politics* (Translated from the German by E. Allen and the Author), Hodder and Stoughton, London – New York – Toronto MCMXVII. (Német eredeti: *Stürmer*, Harry, *Zwei Kriegsjahre in Konstantinopel 1915-1916 – Skizzen deutsch-jungtürkischer Moral und Politik*, Donat Verlag, Lausanne 1917.)
- Swanson*, Glen W., *Enver Pasha: The Formative Years*, *Middle Eastern Studies*, 16,3 (1980), 193–199.
- Tamcke*, Martin, Armin T. Wegner und die Armenier: Anspruch und Wirklichkeit eines Augenzeugen (Studien zur Orientalischen Kirchengeschichte; Bd. 2), LIT [Verlag], Münster–Hamburg–London 1996² (1993¹: Göttingen).
- Tamcke*, Martin, Armin T. Wegners erste Zeugnisse zum Völkermord an der Armeniern in seinem Vortrag "Mit dem Stabe des Feldmarschalls von der Goltz in Mesopotamien". In: M. Tamcke (szerk.), *Koexistenz und Konfrontation, Beiträge zur jüngeren Geschichte und Gegenwartslage der orientalischen Christen Studien zur Orientalischen Kirchengeschichte; Bd. 28*), LIT [Verlag], Münster–Hamburg–London, 2003, 319–365; küln. 328 skk (*Anhang: "Mit dem Stabe des Feldmarschalls von der Goltz in Mesopotamien"*).
- Trumpener*, Ulrich, *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918*, Princeton University Press, Princeton N[ew]. J[ersey], 1968.
- Trumpener*, Ulrich, *Germany and the End of the Ottoman Empire*. In: Marian Kent (szerk.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, Frank Cass & Co, London 1996 (1984), 107–135 (Ch. 5.).
- Trumpener*, Ulrich, *The Ottoman Empire*. In: Richard F. Hamilton – Holger H. Herwig (szerk.), *The Origins of World War I*, Cambridge University Press, Cambridge 2003, 337–355 (Ch. 10).
- Trumpener*, Ulrich, *The Turkish War, 1914–18*. In: John Horne (szerk.), *A Companion to World War I*, Oxford, Wiley-Blackwell [Blackwell Companions to World History], 2010, 97–111.
- Unger*, Michael, *Die bayerischen Militärbeziehungen zur Türkei vor und im Ersten Weltkrieg*, Peter Lang/Internationaler Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien 2003.
- Will*, Alexander, *Der Gegenspieler im Hintergrund: Josef Pomiankowski und die antideutsche Orientpolitik Österreich-Ungarns 1914-1918.* In: Wilfried Loth – March Hanisch (szerk.), *Erster Weltkrieg und Dzsihad. Die Deutschen und die Revolutionierung des Orients*, Oldenburg Verlag, München 2014; 193–214.
- Winkler*, Max, *Eine bayerische schwere Haubitzbatterie in Wild-Kurdistan (Kaukasusfront) 1916/17*. In: *Die Gebirgstruppe*, Bd. 15, München 1966, 29–41.
- Yalman*, Ahmet Emin, *Turkey in the World War*, New Haven 1930.
- Yorulmaz*, Naci, *Arming the Sultan: German Arms Trade and Diplomacy in the Ottoman Empire Before World War I*, I. B. Tauris & Co. Ltd., London – New York 2014.
- Zürcher*, Erik Jan, *Between Death and Desertion. The Experience of the Ottoman Soldier in World War I*, *Turcica*, 28 (1996), 235–258.
- Zürcher*, Erik Jan, *Turkey: A modern History*, I. B. Tauris, London – New York 2004³ (1993¹; Revised edition: 1997).
- Zürcher*, Erik Jan, *The Ottoman Empire and the Armistice of Moudros*. In: Hugh Cecil – Peter H. Liddle (szerk.), *At the Eleventh Hour: Reflections, Hopes, and Anxieties at the Closing of the Great War, 1918*, Leo Cooper, London 1998), 266–275.

Másodlagos közlések alapján felhasznált és hivatkozott irodalom

Ilden, Köprülülü Şerif, Sarıkamış, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1999.

Internetes linkek I. (válogatás)

- <http://www.firstworldwar.com/source> (*Primary Documents*)
<http://forum.axishistory.com/viewforum.php?f=31>
(First World War)
<http://www.1914-1918-online.net>: 1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War

Ebből l. küln.

- Melanie *Schulze-Tanielian*, Disease and Public Health (Ottoman Empire/Middle East). In: International Encyclopedia of the First World War (1914-1918 online); http://encyclopedia.1914-1918-online.net/pdf/1914-1918-Online-disease_and_public_health_ottoman_empiremidle_east-2014-10-08.pdf

Turkey in the First World War. In: turkeyswar.com

Ebből l. küln.

- *Prelude* = <http://turkeyswar.com/prelude/index.html>
– *War Plans and Mobilization* = <http://turkeyswar.com/prelude/mobilization.html>
– *Campaigns: Caucasus* = <http://www.turkeyswar.com/campaigns/caucasus.html>

Der Völkermord an den Armeniern 1915/16: neueste Publikationen von Hans-Lukas Kieser (Universität Zürich). In: <http://sehpunkte.de/2007/03/pdf/10400.pdf>

Internetes linkek II.: képi dokumentumok

(1) a csatát követő visszavonulás, közelebbről az ugyancsak magashegységi körülmények közepette történt visszavonulás esettjeit (a hegyi menetelés közben megfagyott vagy éhen halt török, kurd és ekkor még: örmény katonákat) megjelenítő korabeli (az orosz hadvezetőség által készített) képi dokumentumok:

<https://www.youtube.com/watch?v=-cbOyJF9KGY>

(2) eredeti, illetve utólag megrendezett képi dokumentumok sajátos keveréke (törökül): <https://www.youtube.com/watch?v=ETy4vz1KkV0>

Diakritikus jelek: a magyartól eltérő török betűk hangértéke

- A magyartól eltérő kiejtésű török betűk a következők: c = dzs; ç = cs; j = zs; y = j; s = sz; ş = s.
– A ğ magas hangrendű szavakban j-nek hangzik, mély hangrendű szavakban nem ejtődik, viszont az előtte álló magánhangzót megnyújtja.
– A magyar i hang jelölése i, illetve İ. A magyarból hiányzó mély hangrendű párjái ı, és İ.